

NÉMETH GYULA

BULGÁRIA TÖRÖK NYELVJÁRÁSAINAK FELOSZTÁSÁHOZ

I. A KÉRDÉS KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Ha felvetjük a címben jelzett kérdést, mindjárt jelentkezik két megoldás, mely óvatosságra int. Az egyik az a jól ismert elvi tétel, hogy nyelv. járási területek elhatárolása kényes kérdés, a másik pedig az a körülmény, hogy a ruméliei török nyelvjárásokat kevésbé ismerjük. Ha mégis ki merem adni a következő fejtegetéseket, megvan rá a jó okom. (A „ruméliei” szóval a török nyelv balkáni nyelvjárásait jelzem s ennek megfelelő értelemben használom a Rumélia szót.)

Mint a cím mondja, főleg Bulgária török nyelvjárásainak felosztásáról akarok beszélni, mégpedig azért, mert ez a terület az, amelyen némi biztossággal tudok mozogni. Mivel azonban vannak bizonyos adataim, amelyek megengedik, hogy az egész ruméliei török nyelvterület beosztásának kérdését is érintsem, nem kerülhetem el, hogy ezzel a kérdéssel is ne foglalkozzam.

Először áttekintem az irodalmat. (Vö. TADEUSZ KOWALSKI, *Les tures . . . de la Bulgarie du nord-est*, I skk. és J. ECKMANN: *Türk Dili ve Tarihi hakında Araştırmalar*, I, 1 skk.)

МОШКОВ gagauz tanulmányai, a RADLOFF által kiadott *Образцы народной литературы тюркских племен X.* kötetében (1904) csak mint anyaggyűjtemény jönnek tekintetbe. (A gagauz nyelv problémáinak tárgyalását és az idetartozó irodalom ismertetését I. N. K. DMITRIJEV *Gagausische Lautlehre* c. dolgozatában: *Archiv Orientalní* IV, 1932, V, 1933).

Időrendben tehát KÚNOS IGNÁCNAK „Rumelisch-türkische Sprichwörter” c. közleményével kellene kezdeni a tárgyalást (KSz VII, 1906, 66—83), ez azonban nyelvjárási kutatásokra nem használható, bár a szerző szavai szerint (67. l.) egyenesen ezzel a céllal készült. KÚNOS több Duna menti bulgáriai helységben gyűjtötte anyagát, vagy 300 közmondást. Ezeket ábécérendben közli és sehol sem mondja meg, melyiket hol jegyezte fel. A közölt közmondások a török köznyelvet tükrözik, népnyelvi sajátosságokat nem mutatnak. (A *daylari* ’hegyeket’, *ayzîni* ’száját’ féle alakokban a γ -nek nincs jelentősége.)

Rendszeresen próbált foglalkozni Bulgária török nyelvjárásaival D. G. GADŽANOV, aki a bécsi akadémiának küldött két rövid tudósításban — kevéssé megfogható formában — a mássalhangzó előtti *r* eltűnése és a *yor*-praesens alakváltozatai alapján megpróbálta Bulgária északkeleti török nyelvjárásait felosztani.¹

Az első tudományos török szövegközlést Bulgáriából ST. MLADENOVnak egy cikkében találjuk, mely a ZDMG LXVIII. kötetében (687—694. l.) „Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörterschatz” címen jelent meg. E közlemény különösen folklorisztikai szempontból értékes; MLADENOV kimutatja, hogy a közölt közmondások — néha bizonyos eltérésekkel — a bolgárban is megvannak. Ami az anyag dialektológiai használhatóságát illeti, a szövegek átírása fonetikus ugyan, de a közlők nem törökök, hanem bolgárok voltak, és a gyűjteményben képviselt nyelvjárások jellemző tulajdonságai nem tűnnek elő világosan, mert nem vagyunk tisztában azzal, hogy bizonyos közlők miféle nyelvjárást beszéltek. Így pl. a közlők egyike, Bončev, aki Razgradban született és Vidinben működött, a vidini *galpayima* ’kalapomnak’ (45. sz.) alak mellett a *dōduuna pišman olmuš* ’megbánta, hogy született’ (19. sz.) közmondást Razgrad nyelvén adja. Egy másik közlő, Ivančev, aki „Drinápoly környékén született és ma a Karnobati kerületben Dél-Bulgáriában lakik”, a *bürek* ’egy leveles sült tészta’ alakot használja (26. sz.). Karnobatban — és Dél-Bulgáriában mindenütt, ahol feljegyzéseket készítettünk — *börek* a szó alakja. Drinápolyi alak volna a *bürek*? Nem valószínű. Vidinben *burek*-nek hangzik (l. értekezésemet: Roczn. Or. XVII, 115), Vracában *bürek*-nek. Ezek ellenére MLADENOV közleménye bizonyos kérdésekben dialektológiai célokra is használható.

KOWALSKI az oszmán-török dialektológia problémáinak áttekintésében (EnzIsl. IV, „Türken” címszó, 1931—32) a „Nyelvi feljegyzések az egyes területekről” c. részben a „3. Bulgária” bekezdésben egyedül S. ČILINGIROV cikkét említi, melynek címe: Turski poslovice, pogovorki i karakterni izrazi (Bulletin du Musée National d’Ethnographie de Sofia, II, 157—71; III, 59—65, Sofia, 1922—23).

Ebben a szólásgyűjteményben a szövegek, 455 mondás, bolgár írással, de fonetikusán vannak közölve. Ez tehát nagyjában rendben volna. Ami azonban nagyon lecsökkenti a gyűjtemény használhatóságát, sőt egyenesen

¹ Vorläufiger Bericht über eine im Auftrag der Balkan-Kommission der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien durch Nordost-Bulgarien unternommene Reise zum Zwecke von türkischen Dialektstudien. Unternommen von D. G. GADŽANOV [olv. GADŽANOV]. Aus dem Anzeiger der philos.-hist. Kl. der k. Ak. d. W. vom 8. Febr. (Jahrgang 1911, Nr. V.). Balkan-Kommission der k. Ak. d. W. in Wien. 15 l. — Zweiter vorl. Ber. über die ergänzende Untersuchung der türkischen Elemente im nordöstlichen Bulgarien in sprachlicher, kultureller und ethnographischer Beziehung. Unternommen im Jahre 1911 von D. G. GADŽANOV. Aus dem Anz. d. ph.-h. Kl. d. k. Ak. d. W. vom 24. Jan. (Jahrg. 1912, Nr. III). Wien (Balkan-Komm. der k. Ak. d. W.) 1912. 8 l.

lehetetlenné teszi a használatát, mikor nyelvjárási felosztásról van szó, az az a körülmény, hogy az egyes mondások származási helye nincs megadva. A szerző csak annyit mond, hogy a közlők részint Macedóniából, részint északkeleti Bulgáriából valók. A gyűjtemény tehát több problémát, mint használható anyagot ad. Fonetikai sajátosságait N. K. ДМИТРИЕВ dolgozta fel egy gondos tanulmányban (Заметки по болгарско-турским говорам. Докл. АН. СССР = DAN B 1927, 210—15. l.). Mellesleg — folklorisztikai szempontból ČILINGIROV anyaga is jelentős, éppúgy, mint a MLADENOVÉ, bár a helymegjelölések hiánya itt is érezhető. (MLADENOV — mint láttuk — pontosan megadja szövegei származáshelyét.)

Az oszmán-török dialektológia módszeres kutatása TADEUSZ KOWALSKI működésével kezdődik. 1919-ben jelent meg a lengyel akadémiánál „Zagadki ludowe. tureckie (Enigmes populaires turques)” c. cikke, melyet az értékes oszmán-török dialektológiai tanulmányok egész sora követett (l. KOWALSKI műveinek bibliográfiáját a Roczn. Or. XVII. kötetében). A Zagadki problémánk szempontjából is megbízható, bár gyér anyagot tartalmaz: találós meséket Macedóniából (Tetovo = Kalkandelen, Radoviš) és Észak-Görögországból (Xanthi). Különösen fontos számunkra KOWALSKI 1926-i kiadványa a WZKM XXXIII. kötetében, az „Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien” (Radoviš).

1933-ban jelent meg KOWALSKINAK „Les tures et la langue turque de la Bulgarie du nord-est” című dolgozata (PAU, Mém. de la Commission Orientaliste, No 16, 28 l.), amely északkeleti Bulgária török nyelvjárásaira vonatkozólag igen fontos megállapításokat tartalmaz, de anyagot sajnos nem ad. (Valamelyes anyagot ad KOWALSKI a Jacob- és a Bonelli-Emlékkönyvekben.) A mi szempontunkból azonban így is nagyon használható KOWALSKI cikke. Megállapítja, hogy Bulgária északkeleti török nyelvjárásai egységes nyelvterületet alkotnak. Ő dunai töröknek nevezi ezt a területet, azonban én ezt a terminust nem használhatom, mert amint látni fogjuk, Bulgária dunamenti török nyelvjárásai két részre oszlanak.

Végül van még egy rendszeres török nyelvjárásleírásunk a Kőrösi Csoma-Archivum III. kötetében. Ez a várnai török nyelvjárás részletes leírása ECKMANN JÁNOSTÓL s ugyancsak tőle való a razgradi nyelvjárás leírása az egyik Köprülü-Emlékkönyvben. (Türk Dili ve Tarihi hakkında Araştırmalar I, 1950, 1—25.)

1927 óta én is foglalkozom Bulgária török nyelvjárásaival. Nyári vakációkban több utat tettem Bulgária különböző területein, hogy Bulgária törökjeit megismerjem. Meglátogattam Kolarovgradot (Sumla), Sztálint (Várna), gagauz falvakat Sztálin környékén, Razgradot, Omurtagot (Osman-Pazar), Burgast és az ősrégi Vidin várost. Első utazásaim alkalmával kevés feljegyzést csináltam. De mikor 1931-ben megismertem a vidini nyelvjárást és ott találtam egy öregasszonyt, aki különösen alkalmasnak látszott arra,

hogy szövegeket jegyezsek fel tőle, elhatároztam, hogy a vidini nyelvjárást behatóbban tanulmányozom.

Ez a nyelvjárás kihalóban van. 1931-ben már csak néhány száz (200—250) család beszélte, melyeknek a száma kivándorlás következtében állandóan fogyott. Most úgy hallom, hogy már kevés török van Vidinben.

Már 1931-ben sok szöveget jegyeztem fel Vidinben. 1934-ben, 1936-ban, 1937-ben és 1938-ban a nyári vakációban újra visszatértem, részint, hogy új szövegeket jegyezsek fel, részint pedig, hogy a régi feljegyzéseket javítsam. 1939-ben is az volt a szándékom, hogy elmegyek Vidinbe, de a közeledő háborús veszedelem miatt nem tartottam tanácsosnak tervem megvalósítását.

Ezeknek az utazásoknak az eredménye, egy körülbelül huszonöt íves munka, amelynek a címe „Türkische Studien aus Vidin”, már több mint tizenöt év óta készen van, de egyéb dolgaim miatt nem jutok hozzá, hogy néhány hiányt pótoljak és az utolsó simításokat elvégezzem. Megjegyzem, hogy közben már nyolc cikket adtam ki vidini tanulmányaimról, különféle folyóiratokban és emlékkönyvekben.¹

Csaknem az összes szövegek, amelyeket feljegyeztem, a fentemlített nőtől, Hacer (Hadžer) Ablától származnak. Ez az eljárás előnyökkel is jár, hátrányokkal is, de semmi esetre sem jogosulatlan. Egyébként törekedtem, hogy sok ember beszédjét megfigyeljem, és a nyelvjárás jelenségeit sok emberrel megbeszéltem, főleg HASAN EREN ankarai professzorral, aki Vidinben született, és akkoriban végezte be Vidinben középiskolai tanulmányait. Mint a nyelvjárás alapos ismerője, összes szövegeimet pontosan revideálta és újra leírta.

Hacer Ablától először meséket jegyeztem fel, meglehetősen nagy számban, azután dalokat és találós meséket. Jegyeztem fel azután 1938-ban a vidini török életre vonatkozó szövegeket is, amelyek nyelvtudományi szempontból különösen hasznosak, mert nem mutatják a mesék megállapodott fordulatait.

A vidini török nyelvjárásról szóló munkám összeállításánál felmerült az a kérdés is, hogy milyen helyet foglal el a vidini török nyelvjárás a Balkán félsziget török nyelvjárásai között. Annyi az első pillantásra világos, hogy ez a nyelvjárás élesen elválik a KOWALSKI által vizsgált északkeleti nyelvjárások-

¹ 1. Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin. *Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli, N. S. I. (Bonelli-Emlék.)* Roma, 1940. — 2. La cérémonie du tewhid à Vidin. *Ignace Goldziher Memorial Volume I.* Budapest, 1948. — 3. (Ugyanaz magyarul :) A mohamedán vallásgyakorlat népi formáinak ismeretéhez. (A tehvít szertartása Vidinben.) *Ethnographia — Népelet LIX* (1949). — 4. Die Zeremonie des Mevlud in Vidin. *Acta Or. Hung. I* (1951). — 5. (A 8. sz. magyar nyelven :) A kevert nyelvrendszer kérdéséhez. (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere.) *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. II* (1952). — 6. Ein türkischer Text aus Vidin über die Pilgerfahrt. *Documenta Islamica Inedita (Hartmann-Emlék.)* Berlin, 1952. — 7. Le passage *ö > ü* dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest. *Rocz. Or. XVII* (1953) (Kowalski-Emlék). — 8. Zur Kenntnis der Mischsprachen (Das doppelte Sprachsystem des Osmanischen.) *Acta Linguistica Hung. III* (1953).

tól. Az is világos, hogy nagyjában megegyezik az adakalei nyelvjárással.¹ Azt is rövid idő alatt meg tudtam állapítani az irodalomból, hogy a régi boszniai török nyelvjárás szintén a vidini és adakalei nyelvjárás-területhez tartozik. A boszniai nyelvjárás-területről sajnos csak töredékes, inkább régi feljegyzéseink vannak, de remélhető, hogy e nyelvjárásra vonatkozó ismereteink a jövőben még növekedni fognak. Hasznos munkálatokat végzett e téren N. K. DMITRIEV.² Végül világos volt az is, hogy a macedóniai török nyelvjárás-terület a fenti nyelvjárásokkal rokon vonásokat mutat.

Erről beszéltem a bolgár akadémia 1953. március 30-i ülésén. Annak a véleményemnek adtam kifejezést, hogy a Balkán félsziget török nyelvjárásai két csoportra oszthatók, egy keleti és egy nyugati csoportra, mely utóbbit Vidinben, Adakalén, Boszniában és Macedóniában beszélik. A két nyelvjárást — mondtam — négy-öt feltűnő vonás választja el egymástól.

Előadásom után néhány napra a Bolgár Akadémia lehetővé tette, hogy kiránduljak Nyugat-Bulgáriába, Küstendilbe, ahol Bulgáriának leggazdagabb gyümölcsstermő vidéke van. Ott nagy meglepetéssel konstatáltam, hogy a küstendili török nyelvjárás szintén az említett nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Azonnal elhatároztam, hogy visszajövök Bulgáriába, és alaposabban utánajárok a dolognak. 1954 októberében és novemberében a Magyar Tudományos Akadémia és a szófiai Kulturális Kapcsolatok Bizottsága segítségével sikerült eltöltenem hat hetet Bulgáriában, török néprajzi tanulmányok céljából.

Amint Szófiába megérkeztem, RIZA MOLLOV, aki a szófiai egyetemen török diákok számára előadásokat tart a török irodalomról, azt közölte velem, hogy Szófia régi török nyelvjárását még beszéli néhány család, és azok a sajtóságok, amelyeket RIZA MOLLOV a szófiai török nyelvjárásra vonatkozólag említett, azt bizonyították, hogy a szófiai török nyelvjárás is a nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Néhány nap múlva meglátogattam a szófiai főmufti-hivatalt, hogy Bulgária törökjeire vonatkozólag bizonyos dolgokat megkérdezzek. Ez alkalommal a hivatal egyik vezetője, MUSTAFA ABDÜLÁZIZ, aki Bulgária különböző városaiban a mufti-hivatalt hosszú ideig viselte és Bulgária török nyelvjárásairól beható ismereteket szerzett, közölte velem, hogy a vidini nyelvjárás — ahol MUSTAFA ABDÜLÁZIZ néhány évet mint mufti szintén eltöltött — Küstendilen kívül megvan Szófiában és a Szófiától északra levő Vracában is.

¹ KÚNOS IGNÁCZ, Ada-kálei török népdalok. Budapest (Akad.), 1906. Értékezesek a nyelv- és széptudományok köréből, XIX. k. 7. sz. — IGNAZ KÚNOS, Materialien zur Kenntnis des Rumelischen Türkisch. Teil I, II. Türkische Volksmärchen aus Adakale. Beiträge zum Studium der türkischen Sprache und Literatur, herausgeg. von I. KÚNOS und FR. GIESE. Bd. II. Leipzig—New-York, 1907. (Rövidítve: Vm.)

² OTTO BLAU, Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler. Leipzig, 1868. Abb. f. die Kunde des Morgenl. V. Bd. No 2. — SAX: ZDMG XVI (1862), 757—59, XVII (1863), 380—82. — Н. К. ДМИТРИЕВ, Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию. DAN B 1928: I. 17—22; II. 268—75; 1929: III. 89—95; IV. 103—108.

Ezeknek az információknak a hatása alatt megváltoztattam a tervemet. Eredetileg tudniillik úgy gondoltam, hogy először Küstendilben töltök el néhány hetet. Most tanácsosabbnak látszott, hogy a bulgáriai török nyelvterület minél több pontját felkeressem, hogy lássam, e területnek mely részein beszélik a keleti és mely részein a nyugati nyelvjárást. A nyugati nyelvjárásra vonatkozólag úgysis kezünkben vannak KŪNOS terjedelmes adakalei feljegyzései és megvannak az én vidini tanulmányaim, ha még nem is jelentek meg nyomtatásban. Nem látszott tehát fontosnak, hogy a nyugati nyelvjárás-terület egy harmadik pontját, Küstendilt, közelebről megismerjem.

Így azután öt hét alatt meglátogattam Bulgária török nyelvterületének huszonnyolc pontját. Hogy a nyelvi feljegyzések minél megbízhatóbbak legyenek, magammal vittem RIZA MOLLOVOT, illetőleg a feleségét, MEFKŪRE MOLLOVÁT, aki a szófiai egyetemen előadásokat tart a török diákok számára a török nyelvészetről, és magammal vittem aspiránsomat, HAZAI GYÖRGYÖT. Mind a hárman csináltunk feljegyzéseket és megbeszéltük a problémákat.¹

A következő helységeket látogattuk meg: Szófia, Plovdiv (törökül Filibe), Peštera (törökül Peštere), Asenovgrad (régii neve Stanimaka, törökül Asenovgrad), Kъrdzali, Dobrovec, (Büyük Erdzili, ez egy kis falu nem messze Kъrdzalitól), Stara Zagora (törökül Eski Zâra), Kazanlık (törökül Kizanlik), Levskigrad, a régi Karlovo (törökül Karlova), Sliven (törökül Sli'mne, Islimne), Jambol, Karnobat (törökül Karinabat, régi időben Karin-ova), Ajtos (törökül Aydos), Burgas, Sztálin (a régi Vârna), Balçik, Gorna Orechovica (törökül Yukarî Rausa), Tъrnovo, Svištov (törökül Zištevi, Šišto), Plevne (törökül Plevne), Stanke Dimitrov (a régi Dupnica), Küstendil, Breznik, Mezdra, Vraca, Orechovo (törökül Râva), Michajlovgrad, amelynek régi nevei Ferdinand és Kutlovica (törökül Kutlovca), Berkovica (törökül Berkovsa), Blagoevgrad (a régi Gorna Džumaja, törökül Džumâ-yî-bâlâ). Ezenkívül abban a helyzetben voltunk, hogy Plovdivban feljegyzéseket csinálhattunk a kukleni nyelvjárásról, Pešterában a Yeni Mâle-i nyelvjárásról, Svištovban a nikápolyi nyelvjárásról (törökül Nebol, Nigbol), Plevnenben a lomi nyelvjárásról, Szófiában a skopljei (üskübi) nyelvjárásról.

Természetesen mindenütt törekedtünk arra, hogy azoknak a helyeknek a nyelvjárásáról, amelyeket nem látogathattunk meg, értesüléseket szerezzünk, de ebben a tekintetben óvatosságra volt szükség. Legértékesebbek voltak MUSTAFA ABDŪLÂZIZ felvilágosításai a szófiai, vracai, továbbá a goce-delcevi (= nevrokopi), ichtimani, tatar-pazardziki és a boszniai nyelvjárásról. A volt skopljei polgármester, DIM. ŠALEV, aki most a Kolarov-könyvtár keleti osztályán dolgozik, fontos közléseket adott a macedóniai nyelvjárások-

¹ Kísérőimnek ezen a helyen is hálás köszönetet mondok segítségükért. Köszönetet kell még mondanom a Bolgár Tudományos Akadémiának, a szófiai Kulturális Kapcsolatok Bizottságának, a bolgár hatóságoknak, török közlőinknek és mindenkinek, akik munkámat támogatták.

ról. Közlései szerint Skopljében, Kumanovóban, Velesben (= Köprülü), Štipben (Ištip), Tetovóban (= Kalkandelen), Gostivarban ugyanazt a török nyelvjárást beszélik (vö. KOWALSKI: WZKM XXXIII, 169, 7. sor skk.).

Különféle nehézségekkel kellett küzdenünk.

Először is nem volt könnyű közlő személyeket találni. Több helyen, ahol a néprajzi térképek törököket jeleznek, ma már vagy egyáltalában nincsenek törökök, vagy csak néhány személy vagy néhány család. Így nem találunk törököket Stanke Dimitrovban, Breznikben és Mezdrában. Trant nem látogattuk meg, mert Breznikben megbízható formában úgy értesültünk, hogy ott nincsenek már törökök. Csak néhány török család él Szófiában, Burgasban, Gorna Orehovicában, Küstendilben, Michajlovgradban, Berkovicában, Blagoevgradban (itt csak néhány személy).

Ilyen helyeken a közlő személyek adatait nagy kritikával kell kezelni. Az emberek a családban még törökül beszélnek, de a nyelvük nem támaszkodik egy nagyobb török nyelvi közösségre, könnyen más török nyelvjárások befolyása alá kerülnek. A családon kívül rendszeren bolgárul beszélnek, kizárólag bolgár nyelven olvasnak és bolgár nyelvi formákban gondolkoznak.

Másik nehézség volt az idő rövidsége. Öt hét alatt csaknem harminc helyet látogattunk meg, amelyek Bulgária legkülönbözőbb vidékein vannak, s az idő legnagyobb része utazással telt el.

Elkerülhetetlen volt, hogy össze ne állítsuk bizonyos szavak és kifejezések jegyzékét, amelyek az én kutatási célomnak megfeleltek, és ezt a listát dolgoztuk fel a legtöbb helyen. A lista körülbelül százhusz pontból állott. Megtörtént, hogy szövegeket is jegyeztünk fel és itt-ott — ahol a körülmények kedvezők voltak — megkíséreltünk rendszeres szógyűjtést végezni, de ilyenféle munkálatokra tulajdonképpen nem volt időnk.

1955-ben újra négy hetet — az október hónapot — töltöttem Bulgáriában. Azok a helyek, melyeken ez alkalommal kutatást végeztem, a következők: 1. Samokov, ahol még kilenc török ház van. Velem volt HAZAI GYÖRGY. Az itteni törökök úgy mondják, hogy „sopul” beszélnek (*šopča qonušuruz, šop dili*). 2. Goce Delčev (= Nevrokop, törökül Nevrekop; vagy tíz család). 3. Džbnica (törökül Dupnica; török falu Goce Delčev mellett, körülbelül száz török házzal). 4. Ichtiman (törökül Ihtiman, 2—3 ház). 5. Pazardžik = Tatar Pazardžik (törökül Pazardžik, meglehetősen számú török lakossággal). 6. Plovdiv. 7. Čirpan (törökök nincsenek, de sok a törökül beszélő cigány). A 2—7. alatt felsorolt helyeken MIJATEV PÉTER volt a kísérőm.

II. A NYUGAT-RUMÉLIAI NYELVJÁRÁS

A fentiekben ismertettem a probléma kutatásának történetét. Most rendszeresen fogom tárgyalni a kérdést és bemutatom azokat a jelenségeket, amelyeknek alapján felosztom a bulgáriai török nyelvjárásokat és bemutatom

ezeknek a jelenségeknek a földrajzi elterjedését Bulgáriában, illetőleg a Balkán félszigeten.

Az említett két nyelvjárás-terület, a keleti és a nyugati, élesen elválik egymástól. Az a vonal, amely a két területet egymástól elválasztja, a Duna melletti Lomtól keletre húzódik, déli irányban, keletre Vracától, Szófiától és Samokovtól, majd innen nyugati irányban halad és Küstendiltől délre vonul tovább. Ami tehát Bulgáriát illeti, ennek csak kisebb, északnyugati részét foglalja el a nyugati nyelvjárás-terület. (L. a mellékelt térképet, 438 l.)

Bulgárián kívül a nyugati nyelvjárás nagyobb területeket foglal el. Romániában a Duna másik oldalán aligha van folytatása, de az bizonyos, hogy északon Adakalén, továbbá Boszniában, délibb területen Macedóniában, végül valószínűleg Albániában is beszélik, illetőleg beszélték.

Nem lényegtelen körülmény, hogy a keleti nyelvjárás jóval nagyobb és sűrűbben lakott települési területekkel van képviselve, mint a nyugati nyelvjárás. A nyugati területeknek a múltban sokkal nagyobb számú török lakossága volt, mint ma, de olyan sűrű török lakossága soha sem volt, mint Kelet-Bulgáriának.¹ Boszniában tulajdonképpen sohasem telepedett meg török lakosság. A török nyelvet főleg a tisztviselők, katonák, a mohamedán papság egy része és török iskolák képviselték. (SAX: ZDMG XVI, 757). BLAU 1868-ban ezt írja (i. m. 13): „Boszniának a mai vilájet határai között 1 300 000 lakosa van s ebből körülbelül 500 000 mohamedán; ezek csaknem kivétel nélkül szláv fajúak s anyanyelvük a bosnyák, de a törökből is elsajátítottak annyit, hogy töröknek nevezhetik magukat”. (SAX, i. h.: „a boszniai mohamedánok többségének fogalma sincs a törökről...”). Albániában szintén nem igen volt tulajdonképpeni török lakosság, de a török nyelv használata nagyon el volt terjedve.

A tulajdonképpeni nyugat-ruméliai nyelvterület — mint mondtam — a Lom—Samokov-vonaltól nyugatra és a Samokov—Küstendil—Macedónia-vonaltól északra terül el. Ha azonban tekintetbe vesszük az átmeneti nyelvjárásokat, melyeket majd részletesen leírok, lényegesen módosított képet kapunk. A nyugati nyelvjárás egyes sajátosságait megtaláljuk meglehetősen messze keletre Lomtól, Orechovóban és délnyugati Bulgáriában, Blagoevgradban, továbbá Goce Delčev környékén.

Sajátságos, hogy az a vonal, melyet most leírtam, körülbelül elválasztó vonala a bolgár nyelv két nagy nyelvjárásának, a keletinek és nyugatinak is. Erre GEORGIEV kollégám és más bolgár nyelvészek figyelmeztettek. DÉCSY GYULA, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tagja, kérésre a következő-

¹ Általános vélemény, hogy a keleti bolgár nyelvjárásokba török jövevényszók nagyobb számmal hatoltak be, mégpedig azért, mert keleten a törökök nagyobb tömegben települtek le. Úgy látszik, hogy a keleti területen török nyelvtani hatás is van a bolgárban. (Vö. K. MİRČEV: Изв. на Института за български език II, 1952, 119. Erre HAZAI GYÖRGY figyelmeztetett.)

képp foglalta össze a kérdést: „A bolgár nyelvjárásokat az ósszláv *ě* mai megfelelése alapján két nagy csoportra osztják: a kelet-bolgárra, ahol *ja* hangot ejtenek, és a nyugat-bolgárra, ahol *e* hangot ejtenek az eredeti *ě* helyén. A határ a két nyelvjárás között a Vit-folyó dunai torkolatánál kezdődik és egyetlen nagyobb kiágazással a nyugat-bolgár javára, Pazardzsik környékén lényegében egyenes vonalban halad Szaloniki felé. Ez az *ě*-határnak (jaty-határnak) nevezett vonal közelebből az alábbi városok környékét szeli át: Nikopol, Pleven, Lukovit, Lovecs, Teteven, Pirdop, Novoszelo, Panagjuriste, Ichtiman, Pestera, Csepino, Rozlog, Nevrokop, Melnik, Petrics, Demir Hisszar, Kukus, Szeresz és innen keletre Szaloniki felé. Vö.: Б. ЦОНЕВЪ, История на български езикъ, I², София, 1940, 305 és Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1953, 41.” Ez aligha véletlen. Nyelvjárási különbségek határozott tényezők, első sorban közlekedési akadályok következtében fejlődnek ki vagy maradnak meg. Mindenesetre azt hiszem, hogy ennek a közös határnak a kialakításában ugyanazok a tényezők, ugyanazok a földrajzi és történeti körülmények játszottak közre.

Most következik a nyugati nyelvjárás jellemző vonásainak a leírása. Mint már érintettem — feltűnő, a beszédben lépten-nyomon előforduló jelenségekről van szó, melyek a nyugati nyelvjárásnak a keletitől lényegesen különböző jelleget adnak. Nyolc pontban foglalom össze őket.

Először — az első öt pontban — olyan jelenségeket tárgyalok, amelyeket „zavarok a palato-veláris illeszkedésben” címen foglalhatnák össze. Ez a jelenség az általános oszmán-török hangtörténet szempontjából igen jelentős. Az oguz alapnyelvben — mint különösen a nagy türk feliratok mutatják — a palato-veláris harmónia, illetőleg illeszkedés, kevésbé jelentős kivételektől eltekintve, következetesen érvényesült. Ez az oszmán-törökben lényegesen megzavarodott. Természetesen nincs kizárva, hogy az oszmánli az ó-oguznak egy olyan nyelvjárására megy vissza, melyben ezek a zavarok — többé-kevésbé kifejlődve — már megvoltak.

I. A nyugati nyelvjáróterületen a keleti nyelvjárások szóvégi *i*, *u* és *ü* hangja többtagú szókban *i* alakban jelenik meg. A jelenségnek a határa körülbelül azonos a két nyelvjárás határával. (L. az I. térképet.)

Vidinben a következő alakokat látjuk: *quyi* 'kút' (Ist. *quyu*), *dogri* 'egyeses' (Ist. *döru*), *qizi* 'leánya' (Ist. *qizi*), *yarisini* 'felét' (Ist. *yarisini*), *küpri* 'híd' (Ist. *köprü*), *uli* 'halott' (Ist. *ölü*).

Az adakalei nyelvjárás ebben a tekintetben külön fejlődést mutat. A szóvégi *-i*, *-u*, *-ü* ugyanúgy jelentkezik, mint a keleti nyelvjárásban: *qizi* 'leánya', *anası* 'anyja', *dişari* 'ki', *uyqu*, álom, alvás', *dolu* 'tele', *quzu* 'bárány', de ezek mellett ilyen alakokat is látunk, mint: *onı*, *bunı* 'azt, ezt', *maymunı* 'majmot', *gözini* 'szemeit', *uĉundži* 'harmadik', *günlümi* 'szívemet', *ajın ondordı* 'a hold tizennegyedik napja'. Feltűnik, hogy a Népdalok 18. lapján a *yürü* 'menj' alak a *teri* 'izzadtságot' szóval rímel. Alighanem *yürı* az eredeti alak.

Északnyugati Bulgáriában a szóvégi *-i* ezekben az esetekben általános, így pl. Michajlovgradban ilyen alakok használatosak: *alti* 'hat', *oldi* 'lett', *örti* 'takaró', *tüyli* 'tollas'; Vracában: *burni* 'orra', *ayi* 'medve', *ari* 'méh', *tutti* 'fogott'; Küstendilben: *örti* 'takaró', *qaldi* 'maradt', *čoki* 'sokan', *köyli* 'falusi'; Samokovban: *taugi* 'tyúkot', *qomši ogli* 'a szomszéd fia', *quzi* 'bárány', *qapi* 'ajtó', *ari* 'méh', *köpri* 'hid', *öldi* 'meghalt', (*kötü* 'rossz').

A boszniai nyelvjárásban a rendelkezésünkre álló adatok szerint a szóvégi *u, ü* és *i* hangok *i*-vel vannak képviselve (Blau, i. m. 17): *uldi* 'meghalt', *oldi* 'lett', *urti* 'takaró'.

Ami a macedóniai nyelvjárást illeti, Szófiában DIM. ŠALEVTÓL a következő skopljei adatokat jegyeztem fel: *alti* 'hat', *qapi* 'ajtó', *vurdi* 'ütött', *buni* 'ezt', *ürti* 'befedte', *küpri* 'hid', *bulundi* 'volt'.

KOWALSKI pedig a macedóniai Radoviš török nyelvjárásáról a következőket mondja: „Szóvégén csak *i* hangot találunk ott, ahol más nyelvjárásokban *i, u* vagy *i°* van és ilyen alakok mint *öli* 'fia', *kapi* 'ajtó', *boyuni* 'termetedet', *uli* 'nagy', *yoli* 'útja', *kuri* 'száraz', *urdi* 'ütött', *oldi* 'lett' különösen jellemzők a mi nyelvjárásunkra”. (WZKM XXXIII, 168; *i°*: l. uo., 2. j.) Egyéb adatok KOWALSKI szövegeiből, ugyanebből a kiadványból: *öli* 'halott', *yüri* 'siess, menj', *güli* 'rózsája', *güni* 'napja', *zülüfli* 'fürtös'. E mellett találunk KOWALSKI szövegeiben ilyen alakokat is: *üčündžü* 'harmadik', *türlü* 'fajta'. Ezek az iskolai nyelv hatására keletkeztek.

E változás alapján válik érthetővé, hogy a török *-li, -li, -lu, -lü* képző a szerbben csak *-li* alakban van meg. (DMITRIEV: DAN B 1928, 274.)

2. A nyugati nyelvjárás másik jellemző vonása a *mış*-praeteritum illeszkedésében mutatkozik. (L. a II. térképet.) A keleti nyelvjárásban e képzőnek négy alakja van: *-miş, -miş, -muş, -müş*, ugyanígy Adakalén. Boszniából nincsenek adataim. Egyébként azonban a nyugati nyelvjárások területén, Nyugat-Bulgáriában és Macedóniában, sőt az átmeneti nyelvjárásokban, Orechovóban és Blagoevgradban is, ennek a képzőnek az egyetlen alakja a *-miş*. Ezekben a nyelvjárásokban ilyen alakokat látunk, mint *almiş* 'vett', *qalqmiş* 'felkelt', *yapmiş* 'csinált', *olmiş* 'lett', *ö(ü)lmiş* 'meghalt', *durmiş* 'állt'. Samokovban az *almişis* 'vettünk', *ölmüş* 'meghalt', *gülmüş* 'nevetett' (*altmiş* 'hatvan') alakok mellett ilyeneket is jegyeztünk: *qalmiş* 'maradt' *qalqmiş* 'felemelkedett', *uyumuş* 'aludt', *durmuş* 'állt'.

Néhány példa Macedóniából, KOWALSKI gyűjtéséből (Volksl. 216, prózai szöveg, 1—3. sor): *varmiş* 'volt', *varimış* 'volt', *gar yāmiş* 'havazott', *urmişler* 'meglótték', *sormiş* 'kérdte'. A dalokból: *čiqmiş* 'felszállt' (9. sz.), *yazılmamiş* 'nem írott' (uo.), *yazmiş* 'írt' (uo. és 198 : 31), *almiş* 'vett' (21), *qalmiş* 'maradt' (38), *qalmamiş* 'nem maradt' (42), *oturmiş* 'leült' (62). Ezek mellett ilyenek is vannak: *yolini šaširmiş* 'eltévedt' (19), *yummuş* 'behunyta a szemét' (26), *uyumışim* 'elbóbiskoltam' (47).

Mint mondtam, Boszniából nincsenek adataim a *-miş* alak haszná-

latára, de DMITRIEV (DAN B 1928 : 272) idézi a *Durmiš* nevet, mely a kelet-ruméliai *Durmuš* megfelelője.

3. Harmadik jellemző sajátása a nyugati nyelvjárás-területnek, hogy itt a keleti nyelvjárások *i* hangja nem első szótagban és zárt utolsó szótagban bizonyos esetekben szabályosan *ï* alakban jelenik meg. (L. a III. térképet.)

Legjobban ismerem ezt a jelenséget a vidini nyelvjárásból. Itt körülbelül minden mássalhangzó szomszédságában jelentkezik, gyakori és jellemző, de ritkán látjuk tőszavakban és rendszeren nem *y*, *š*, *č*, *dž* szomszédságában. Példák: *demir* 'vas', *derin* 'mély', *gelin* 'menyasszony', *serin* 'hűvös', *izin* 'engedelem' (*z!*), *qapinın* 'ajtónak a', *qapısında* 'ajtájában', *gelinim* 'menyem', *gelinniq* 'menyasszonyi ruha', *benim* 'enyém', *senin* 'tiéd', *memleketin* 'az országnak a', *evimin* 'házamnak a', *elinde* 'kezében', *geldigi* 'jövése', *endirir* 'levesz', *čeqilir* 'visszavonul', *gidip* 'menve', *henis* 'éppen', *abdessis* 'tisztátalan', *seneliq* '... éves', *birbirimizi* 'mi ... egymást', *verdiq* 'adtunk', *askeirim* 'katona vagyok', *verir-mi-sin* 'adsz-e?', *dıldir* 'nem', *išine* 'munkájára', *ye'džik* 'helyecske', *giyiniy* 'öltözik', *dilendžiyim* 'koldus vagyok', *isteyeyim* 'akarjak', *vereyim* 'adjak', *qašik* 'kanál', *yapayim* 'csináljak', *alayim* 'vegyek', *bayilir* 'elájul', *ogliyim* 'fia vagyok', *ıqa* 'mosni' < *yıqa*.

Az idézett *e—i*, *i—i* vokalizmusú tőszavakban (*demir*, *derin*, *gelin*, *serin*, *izin*) csak az *izin* szóban van *ï* képviselő. A jegyzék végén (a *ye'džik* szótól kezdve) olyan eseteket idézek, amelyekben az *ï* képviselő *y* és *dž* után nem lép fel. Vannak olyan szavak, melyekben *y* és *š* után *ï* > *i* változás látható.

Adakalén a jelenség KÚNOS feljegyzései szerint nincs meg, s nincsenek rá adataim Boszniából sem. De megvan nyugati Bulgária jó részén, a tulajdonképpeni nyugati nyelvjárás-területen kívül az e területhez közel eső Orechovóban és Blagoevgradban is, és megvan Macedóniában.

Ezek a helyeken ilyen alakokat látunk: *egilmek* 'meghajolni', *evın* 'háznak a' (Lom), *evimizin* 'házunknak a', *galdiniz* 'jöttetek' (Orechovo), *evimizin* 'házunknak a', *elinde* 'kezében' (Szófia, Skoplje), *bizim evimiz* 'a mi házunk', *eteginde* 'ölében' (Samokov), *evimiz* 'házunk', *evinde* 'házában', (Blagoevgrad).

KOWALSKI macedóniai feljegyzései sajátos módon általában nem mutatják ezt a jelenséget, de azért vannak nála ilyen alakok, mint „*rengimi*” 'színemet', „*dengimi*” 'páromat' (38 ; ugyanabban a dalban : *kendimi* 'engem'). Meg kell azonban jegyezni, hogy az a hang, melyet KOWALSKI *ï*-val jelez, nem a rendes oszmánli *ï*; „*einem nicht gespannten i ähnllich*” — ahogy a 168. lapon mondja, ami nekem fonetikailag nem világos. (L. még Osm.-türk. Dial., 8. §.) Ez a dolog lényegét nem érinti, mert KOWALSKI *ï*-ja általában a köznyelvi *ï*-t (*qız* 'leány') képviseli.

4. Kisebb területen van elterjedve a nyugati nyelvjárásokban a régi

török *ö*, *ü*-nek *o* és *u*-val vagy valami átmeneti hanggal való képvisellete. (L. a IV. térképet.)

Ez — bizonyos esetektől eltekintve — általános a vidini és adakalei nyelvjárásban, ahol ilyen alakokat találunk: *boyle* 'így' (Ist. *böyle*), *dort* 'négy' (Ist. *dört*), *soz* 'szó' (Ist. *söz*), *uč* 'három' (Ist. *üč*), *yuru-* 'menni' (Ist. *yürü-*), *duşunur* 'gondolkozik' (Ist. *düşünür*; az utóbbi alak Adakalén is feljegyezve).

Ugyanilyen alakok vannak Lom török nyelvjárásában, pl. *juşek* 'magas', *boyle* 'így'.

Ez a hangképviselő megvolt Boszniában is, ezt megmondja BLAU és erre mutatnak az ilyen alakok (i. m. 17), mint *uldi* 'meghalt' (Ist. *öldü*), *urti* 'takaró' (Ist. *örtü*). Viszont BLAUNÁL (21) ilyen alak is van mint *ürnek* 'minta' — Ist. *örnek*. (A *k* és *g* hangok mellett előfordul *ö* és *ü* tanúsága nem használható fel; *k* és *g* mellett az *ö* és *ü* hang Vidinben és Adakalén is megmaradásra való tendenciát mutat, ellentétben az anatóliai nyelvjárásokkal, melyekben gyakoriak a *gotürdü* 'elvitte', *gorürse* 'ha látja' féle alakok. L. KOWALSKI, Osm.-türk. Dial. 1. §.)

Északnyugati Bulgáriában — az említett helyek kivételével — és Macedóniában az *ö* > *o*, *ü* > *u* változás nincs meg.

Délnyugati Bulgáriában a Goce Delčev-vidéki átmeneti nyelvjárásban, Dьbnicában, az *ö*, *ü* általában megmarad (*öyrenmek* 'tanulni', *böyle* 'így', *üč* 'három', *tükenmek* 'elfogyni', *düz* 'sima'). De *ğ* után *ö* > *o* változást látunk: *ğos* 'szem', *ğördum* 'láttam', *gotur* (így) 'vidd el'. Feltűnnek itt ilyen alakok, mint *do't* 'négy', *yus* 'száz', *yun* 'gyapjú' és különösen feltűnik a nem első szótagbeli *ü* > *u* változás, melyről más összefüggésben is beszélek (429—430. l.). Itt adom a dьbnicai példákat: *ğördum* 'láttam', *büyuq* 'nagy', *üzüq* 'gyűrű', *üzum* 'gyűrűm', *üzüm* 'szőlő', (*düyün* 'lakodalom').

5. Az *a—e* vokalizmusú ragok és képzők illeszkedése Vidinben lényegesen eltér a sztambuli nyelvben látható illeszkedéstől. Különösen feltűnőek a veláris illeszkedés szabálytalan esetei (L. az V. térképet.)

A vidini nyelvjárásban általában az a szabály, hogy névszók után a *-lar*, *-ler* úgy illeszkedik, mint a köznyelvben vagy a keleti nyelvjárásokban. Például: *qızlar* 'leányok', *ustalar* 'mesterek', *yollar* 'utak', *pendžereler* 'ablakok', *güller* 'rózsák'.

Ezzel szemben igékhez rendszeren a *-ler* alak járul, akár veláris, akár palatális az ige vokalizmusa. Pl.: *baqarler* 'néznek', *seveyler* 'szeretnek', *yaparler* 'csinálnak', *tutarler* 'fognak', *dururler* 'állanak', *bulamazler* 'nem találhatják meg', *aladžaqler* 'venni fognak'.

Úgy látszik, hasonlók az állapotok Lomban, ahonnan ilyen adataim vannak: *quşlar* 'madarak', *agačlar* 'fák', *oyna'yler* 'játsszanak'.

Adakalén nem egészen így, de hasonlóan van a dolog; gyakoriak a *yapmayler* 'nem csinálnak', *satayler* 'eladják', *qovarler* 'elúzik'-féle alakok,

de gyakoriak az *olurlar* 'lesznek', *ararlar* 'keresnek', *yutarlar* 'elnyelik' típusú alakok is.

A névszóknál Adakalén is rendszeren a köznyelvi illeszkedés szabálya érvényesül, de vannak ilyen alakok is: *qanler*, a *qan* 'vér' szó többese, *yildizlerimiz* 'csillagaink', *sarayler* 'paloták', *padišahler* 'királyok', *luqumler*, a *luqum* 'egy édesség-féle' szó többese.

Egyébként a *-lar*, *-ler* illeszkedésében a nyugati területen is általában a köznyelvi szabályok érvényesülnek. De Vracában lejegyeztünk *yapaylar* 'csinálnak' mellett *yapayler* alakot is, és KOWALSKI macedóniai népdalaiban gyakoriak az ilyen alakok: *babaler* 'apák' (59), *aqaler* 'bátyák' (46), *analer* 'anyák' (59), *qanler* 'vérek' (58), *tašler* 'kövek' (59), *yašler* 'könnyek' (59), *urdiller* 'meglőttek' (58), *quydiler* 'letettek' (58). DIM. ŠALEVTŐL származnak a következő macedóniai alakok: *agačlar* 'fák', *hastalar* 'betegek', *yapaylar* 'csinálnak', *alaylar* 'vesznek'.

A *-lar*, *-ler* többesjel mellett, melynél az illeszkedés hiánya Vidinben a fent tárgyalt igei alakokban szabályszerű, különösen gyakori — de nem szabályszerű — az illeszkedés hiánya a feltételes mód képzőjénél. Vidinben is, Adakalén is nagyon gyakoriak az ilyen alakok: *olursem* 'ha leszek', *baqmasem* 'ha nem gondozom', *yaparseler* 'ha csinálják' (Vidin), *varse* 'ha van' (Adakale, Vm. 3 : 24), *alirse* 'ha vesz' (Vm. 17 : 6), sőt Vidinben határozottan gyakoribbak, mint az *olsa* 'ha lesz', *oqusa* 'olvas' (így) alakok.

Macedóniai alakok (KOWALSKI, Volksl.): *olurse* 'ha lesz' (51), *alamasek* 'ha nem tudjuk venni' (37), *saldirtmasen* 'ha nem támadsz' (5).

A dativusban Vidinben rendszeren szabályos az illeszkedés, de ilyen alakok is vannak: *one qadar* 'tízíg', *altıye* 'hatnak', *doquze* 'kilenenek', *otuze* 'harminenek', *qırke* 'negyvennek' (csupa számnév). — Adakalén: *mektube* 'levélnek' (Vm. 166 : 22), *udžine* 'végére' (Vm. 89 : 26), *qaršisine* 'ellen' (Vm. 90 : 5), *yolumže* 'utunkra' (Vm. 221 : 2).

Az ablativusban Vidinben a *hamamdan* 'fürdőből', *qušluqten* 'ebéd-től' alakok a szabályosak, de ritkábban előfordulnak ilyenek: *qahirden* 'bánattól', *meqâmden* 'helytől' és különösen gyakran a participium perfecti után, *sora* 'után' névutóval: *buyurulduqten sora* 'miután megparancsolták', *aldıqten sora* 'miután vett', *olduqten sora* 'miután lett'. Feltűnők Adakalén az ilyen, mindenesetre kevésbé használt alakok, mint *atlarden* 'lovaktól' (Vm. 53 : 19), *alden* 'lóról' (179 : 24), *altından* 'aranyból' (181 : 31), *dolabden* 'szekrényről' (182 : 2), *aqadžden* 'fáról' (197 : 2). Itt is gyakori a *-den* veláris magánhangzó után a participiális szerkezetekben: *yaptıqten sonra* 'miután megcsinálták' (Vm. 4 : 12), *uyuttuqten sonra* 'miután elaltatta' (Vm. 39 : 37), *bayramden sonra* 'nach dem Fest' (Vm. 13 : 14, 112 : 12). (Istanbulban is: *yaptıqten sora*, KÚNOS, OTNGY I, 20 : 27).

A *-dža*, *-dže* végzet Vidinben: *yalnısçe* 'egyedül', *ortandžesi* 'a középső', *olundže* 'mikor... lesz', *qaradže* 'szarvas', *qarımdže* 'hangya'; itt még a

hardža 'pénzt kiadni' ige is *hardže*-alakban használatos. — Adakalén: *sorundže* 'mikor kérdezi' (Vm. 5 : 34), *olundže* 'mikor . . . lesz' (Vm. 7 : 21), *olundža* (Vm. 18 : 19, 24 : 3, 38 : 17), *yalnüzdze* 'egyedül' (Vm. 8 : 25), *ortandža oylü* 'középső fia' (Vm. 18 : 16), *yavašče* 'lassan' (Vm. 21 : 37), *čiqindža* 'kimenve' (Vm. 41 : 34.). Itt a *č*, *dž* hatására is kell gondolnunk.

A *-la(n)*, *-le(n)* '-val, -vel' rag Vidinben: *qizlen* 'leánnyal', *qo'llen* 'karral', *pila'wlen* 'piláffal', *onu'nna* 'vele'. — Adakalén: *qizle* 'leánnyal' (Vm. 7 : 20), *aranmaqlle* 'kereséssel' (Vm. 14 : 29), *tople* 'golyóval' (Vm. 24 : 34, 38), *topla* (25 : 7), *čodžuqla* 'gyerekekkel' (Vm. 114 : 30), *čodžuqlle* (172 : 6). Itt *-le* az eredeti alak.

Megemlítek még egy adakalei alakot: *az qale* 'csaknem' (Vm. 9 : 26), vö. köznyelvi *az qala*.

A *dorde* (< *dörde*)-féle alakok nem tartoznak ide.

Kevesebbszer fordulnak elő, de annál feltűnőbbek a palatális illeszkedés megzavarodásának esetei. Itt a következő vidini alakokat idézem: *güzal* 'szép', *sevmä* 'ne szeress', *gütmä* 'ne menj', *gelmä* 'ne jöjj', *gidalim* 'menjünk', *ben-da* 'én is', *ne-da seni* '[se őt] se téged'. A *sevmä* alak mellett előfordul *sevma* is. — Adakalén: *bir-da* 'egyszerre' (Vm. 2 : 9 ; 4 : 21 : *bir-de*), *derse-da* 'ha mondja is' (Vm. 2 : 11), *ben-da* 'én is' (Vm. 3 : 19); sajtáságos alak a *bu-de* 'és ez' (Vm. 223 : 12).

RÄSÄNEN (Chansons, 5. l., 2. j.) idézi KOWALSKITÓL a következő macedóniai alakokat: *ellisi-da* 'mind az ötven', *ben-da* 'én is'; vö. még *gösterda* 'mutasd csak' (1. sz. 2. sor), *ikimizda* 'mi ketten' (54).

6. Az ó-oszmánli *ö* hangot a nyugati nyelvjárásokban bizonyos gyakran használt szókban *ü*, *u*, *u* képviseli.

Ez a jelenség (l. a VI. térképet) szintén el van terjedve az egész nyugati nyelvjárás területén, északnyugati Bulgáriában, Adakalén, Boszniában és Macedóniában, de nem mindenütt teljes következetességgel. Körülbelül 40 szóban fordul elő ez a váltakozás (l. cikkemet: Roczn. Or. XVII: Le passage *ö* > *ü* dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest); ilyenek pl.: *čözmek* 'megoldani', *dönmek* 'visszafordulni', *gömmek* 'elásni', *göndermek* 'küldeni', *götürmek* 'vinni', *kömür* 'szén', *köprü* 'híd', *öksüz* 'árva', *ölmek* 'meghalni', *öpmek* 'csókolni', *ördek* 'kacsa', *örtmek* 'befedni'.

Vegyük ezek közül a *köprü* 'híd' és *ördek* 'kacsa' szókat. Ezeknek alakjai a keleti területen *köprü* és *ördek*. A nyugati területen :

Vidinben *küpri* és *ürdek*,
Adakalén *küprü* és *ürdek*,
Lomban *küpri* és *urdek*,
Orechovóban *küprü* és *ördek*,
Michajlovgradban *küpri* és *ördek*,
Berkovicában *küpri* és *ördek*,

Vracában *küpri* és *ürdek*,
 Szófiában *köpri*, *küpri* és *ördek*,
 Samokovban *kupri* és *ördek*,
 Küstendilben *köpri* és *ördek*,
 Skopljében *küpri* és *ürdek*.

Boszniából valók ezek az adatok: *uldi* 'meghalt', *urti* 'takaró'.

A skopljei *küpri* és *ürdek* alakok mellett Macedóniából, Radovišból fel van jegyezve a *köpri* 'híd' alak, továbbá Radovišból és a szintén macedóniai Kočaniból az *öli* 'halott'. Vö. DMITRIEV: DAN B 1928, 268.

7. Általánosan ismeretes, hogy a régi török hangzóközti, mássalhangzó-előtti és szóvégi *g* Istambulban veláris vokalizmusú szavakban általában eltűnt, palatális vokalizmusú szavakban pedig *y* formájában jelenik meg.¹ Ezzel szemben a nyugati nyelvjárások a régi *g* hangot mind megőrizték. A kétféle képviselő határvonala azonos azzal a vonallal, amelyet fent a keleti és nyugati nyelvjárás-terület határvonalául megjelöltem. (L. a VII. térképet.)

A vidini nyelvjárásban a 'fa' neve *agač*, a keleti nyelvjárás-területen általában *aač*, — a keleti nyelvjárás-terület *begen-* 'megkedvelni' igéje Vidinben *begen-* alakban van meg. Ehhez megjegyzem, hogy Vidinben a palatális vokalizmusú szavakban egy közlőtől *g* helyett *ɣ*-féle hangot, tehát spiránst is hallottam. Egyéb példák: *sag* 'egészséges', *agla-* 'sírni', *babadžigim* 'atyácskám', *ayaga* 'lábnak', *degenek* 'bot', *hegbe* 'átalvető', *eger* 'ha', *eteginden* 'öléből', *urdege* 'kacsának'.

A köznyelvi *bey* 'úr' Vidinben is ebben az alakban használatos, a régi *beg* alakot kiszorította a köznyelvi forma; ugyanígy van a dolog a *děl* 'nem' < *degil* < *degül* szó esetében.

Palatális spirans alakjában maradt meg a régi *g* az adakalei nyelvjárásban: *čodžuya* 'gyermeknek', *oyli* 'fia', *aylamaya* 'sírni', *oldiyindan* 'mivel ő... volt, lévén', *sojlemeye* 'mondani', *düyün* 'lakodalom', *gördüyüm* 'akit láttam'.

Északnyugati Bulgáriában, Lomban, Vracában, Szófiában és a nyugati nyelvjárás más helyein *agač* 'fa' és *begen-* 'megkedvelni' alakokat jegyeztünk fel s itt a többi idetartozó szók is *g*-vel hangzanak.

Ami Boszniát illeti, az *ač* 'fa' MUSTAFA ABDÜLÂZİZ szóbeli közlése szerint *agač*-nak hangzik és a keleti nyelvjárások *yirmi* 'hús' szava BLAU Türkische Sprachendkmäler aus Bosnien című munkája (31) szerint *igirmi*-nek. BLAU munkájában egyéb példák is találhatók. Ilyenek: *agladı* > *anladı* [valószínűleg -*dı*] 'sirt', *beg* 'úr', *bogaz* 'torok', *degišmek* 'változni', *digren* 'szénahányó-villa',

¹ L. pl. JACOB: ZDMG LII, 708 ff. Ami a kiejtést illeti, egy régi *daga* 'hegynek' alakból *daa* lett (hosszú, két csúesú magánhangzó; COLLINDER, Reichstürk. Lautstudien 24–26: *da,a*), esetleg *dā*; *dā'a* alak nincsen.

egle- 'feltartóztatni', *egri* 'görbe', *yügrük* 'fürge'. Ezek az alakok a keleti nyelvjárásokban *bey*, *boaz*, *deyişmek*, *diren*, *eyle-*, *eyri*, *yürük* alakban vannak meg.

BLAU adatait megerősítik KARL SAX feljegyzései, melyeket a Német Keleti Társaság folyóiratának tizenhatodik és tizenhetedik kötetében (XVI, 757 és XVII, 380—81) közölt. SAX azt mondja, hogy a *kef* betű akkor, amikor az oszmánlik *y*-nek ejtik, a boszniai nyelvjárásban *g*-nek hangzik, mint pl. a *beg* 'úr', *eglenmek* 'mulatni', *ögrenmek* 'tanulni' szókban.

Ugyancsak SAXnál találjuk a következő adatokat: „*konaghün*, *konagha*, *konaghüm*”, melyek a „*konagh*” 'palota' szó ragozott alakjai, továbbá a *Mehmed aga* és *Ibrahim aga* alakokat. („In *Aga* wird das Ghain deutlich wie *g* ausgesprochen.”)

MUSTAFA ABDÜLÁZİZ közlése alapján idézhetem a már említett *agač* szón kívül a *buzagi* 'borjú', *bag* 'kert', *bagā* 'kertbe' alakokat.

A régi török *g*-nek ez a képviselése mutatkozik a szerb nyelv boszniai török jövevényszavaiban is. Ebben ilyen török jövevényszavak találhatók: *baglama* 'Schloss' ('zár', BLAU, 11), — Ist. *bālama*, írott alak: *bağlama*; *begenisati* 'megelégedését kifejezni' (10) — Ist. *beyen-* 'megkedvelni', írott alak: *beğen-*; *djuvegija* '(31) — Ist. *güvey* 'völegény' < *güvegi*; *jägerz* [*jağrz*] 'Fuchsschimmel' (35) — Ist. *yaiz* < *yağiz* 'barna'; *kaşagija* 'vakaró' (10) — Ist. *qašai*, írva *kaşagi*.

A török *g* megvan VUK KARADZSICS szerb szövegeinek török jövevényszavaiban is, I. DMITRIEV: DAN B 1929, 90 skk., ahol DMITRIEV (90. l. lent) hangsúlyozza, hogy a szerbiai török nyelvjárás-terület nem tartozik a konstantinápolyi nyelvjárás-területhez.

Emellett a boszniai törökben megjelenik kivételesen a *y*-s alak is, pl. ebben a szóban: *eyer* 'nyereg' régebbi *eger* alakból.

Mint Skopljében használt formákat, DIM. ŠALEVTŐL a következő alakokat jegyeztem fel: *agač* 'fa', *ogul* 'fiú', *oglum* 'fiam', *ağır* 'nehéz', *bogaz* 'torok', *begen-* 'megkedvelni', *ögren-* 'tanulni', *süğmek* 'szidni', *düğmek* 'üttni', *süğüt* 'fűzfa', *gögüs* 'kebel', *gelmege* 'jönni', *varmaga* 'menni'.

Néha az volt a benyomásom, hogy a *g* hang zárja nem tökéletes.

Ezeket a feljegyzéseket megerősíti KOWALSKI is, a macedóniai népdalokat közlő dolgozatában (WZKM XXXIII, 168). A következőket mondja: „[A radoviši nyelvjárást Macedóniában] az intervokális veláris zárhangnak (*g*, *ğ*) meglehetősen erős megtartása jellemzi, pl. *olmaga* 'lenni' (más nyelvjárásokban *olmaga*, ill. *olmā*), *topraga* 'földbe', *gördüğün* 'amit láttál', *konduji* 'ahol ő letelepedett', *düğün*, 'lakodalom'. Ezzel szemben — mondja tovább KOWALSKI — a *g* hang *i* előtt a mindennapi beszédben *y*-vé változik, pl. *beyazlıy* 'fehér színe', *bardıy* 'poharat', (*beyazlıgi*, illetőleg *bardagi* alakokból). Mássalhangzók előtt is *y*-vé változik a *g*, pl.: *boyday* 'búza' < *boyday* < *bogday*, *dayler* 'hegyek', *baylèyor* 'köt', *ayle* 'sírj'. Ellenben van ilyen alak is: *bagrım* 'belsőm'.”

Ezeket mondja KOWALSKI. Legutóbbi adatához még hozzátehetjük ezt a szövegekből: *agzi* 'csőre', ill. 'szája' (uo. 9. sz.).

Az intervokalikus *g* megtartása mutatkozik görög területen, Macedóniától keletre is. KOWALSKI a macedóniai népdalok bevezetésében (169. l.) Xanthiból a *dudagi* 'ajka' és *aramaga* 'keresni' alakokat említi és xanthii találós meséiben (Zag. lud. tur. 33—34) szerepelnek a következő formák: *oglu* 'fia', *soqayı* 'utcája', *köpegi* 'kutyája' (de *deynek* 'bot').

Tovább keletre a tengerparton van egy ismeretes kikötőhely, amelynek a neve *Dede Aghaç*. Ez a *g* hangot megőrző nyelvjárás-terület nyúlványa, illetőleg tulajdonképpen átmeneti nyelvjárás-terület.

8. Különösen jellemző sajátága a nyugati nyelvjárásnak egy praesens-forma, amelynek *y* a szuffixuma (l. a VIII. térképet). Ez a jel magánhangzón végződő tövekhez közvetlenül járul hozzá; mássalhangzón végződő töveknel a *tő* és a *y* között egy magánhangzó jelenik meg, mely rendszeren azonos az aoristos magánhangzójával. Emellett ezekben a nyelvjárásokban a *yor*-praesens vagy nincs meg, vagy csak korlátozott használatban él, a köznyelvből, az iskolából, illetőleg más nyelvjárásokból bekerült idegen alak. (Az *r*-végű aoristos azonban általánosan el van terjedve.)

Vidinből idézem a következő példákat (részletesen tárgyalom a feljegyzett egyszerű és összetett alakokat a vidini nyelvjárásról szóló munkámban): *sevey* 'szeret', *seveyim* 'szeretek', *yapay* 'csinál', *agla ysin* 'sír' 'sír', *sora yim* 'kérdesz', *so'rmayim* 'nem kérdesz', *bi'lmeyim* 'nem tudok', *tutmay* 'nem fog'.

Adakalérről: *oquysin* 'olvasol', *araysin* 'keresel', *göriysin* 'látod', *baqay* 'néz', *dey* 'mond'.

Északnyugat-Bulgáriában mindenütt megvan a *y*-praesens: *galqay* 'felkél', *geliy* 'jön' (Lom; a *yor*-praesent nem használják); *aglay* 'sír', *geliy* 'jön' (Michajlovgrad, Berkovica; a *yor*-praesent nem használják); *alay* 'sír', *baqay* 'néz', (Orechovo; a *yor*-praesent nem használják); *düney* 'visszatér', *sevey* 'szeret', *yapay* 'csinál', *göriy*, *görüy* 'lát' (Vraca); *aglay* 'sír', *ügreniy* 'tanul' (Küstendil); *yürüy* 'jár', *yapay* ~ *yapıy* 'csinál', *alay* ~ *aliy* 'vesz', *durıy* 'áll', *güley* ~ *güliy* 'nevet', *gıdey* (*gidiy* nincs) 'megy', *verey* ~ *veriy* 'ad' (Samokov; a *geliyor*-féle alakokat csak „úri emberek” használják).

Boszniából nincs adatom a *y*-praesens használatára.

Macedóniában a *yor*-praesentet DIM. ŠALEV szerint csak iskolázott emberek használják, ellenben a *y*-praesens általánosan el van terjedve: *gıdey* 'megy', *yapaylar* 'csinálnak', *alaylar* 'vesznek'. KOWALSKI macedóniai szövegeiben: *söyley* 'mondja' (218 : 20), *düşürı* 'lässt fallen' (218 : 16), *getiri* 'hoz' (uott), *bayleyor* 'köt' féle alakok mellett.

Meg kell jegyezni, hogy keleti területen, Stara Zagorában és Slivenben is jegyeztem fel *alıylar* 'vesznek' (Stara Zagora) és *yaşay* 'él', *bağıy* 'néz' (Sliven) féle alakokat, de ezek alighanem a *yor*-praesens ú j a b változatai.

*

Ezzel befejeztem a nyugat-ruméliai nyelvjárósterület jellemző vonásainak ismertetését.

Azt mondhatná valaki, hogy vannak még jelenségek, hangtaniak és alaktaniak s más-félék is, amelyeknek a vizsgálata a nyugati nyelvjárás jellemzése szempontjából nem lett volna érdektelen, és szóföldrajzi kérdéseket is vizsgálni kellene. Ez az észrevétel helyes, de én egyelőre nem látok olyan jelenségeket, amelyeket ebben az összefüggésben tárgyalhatnék. Később, ha a balkáni török nyelvjárásokra vonatkozólag gazdagabb anyag fog rendelkezésünkre állni, bővíthetjük és módosíthatjuk megállapításaimat.

Az is nagyon lehetséges, hogy Bulgáriában nem látogattam meg bizonyos helységeket, melyeknek felkeresése témám kidolgozása szempontjából nem lett volna lényegtelen. Így pl. a samokovi és Goce Delčev-környéki nyelvjárások utólagos vizsgálata 1955-ben igen fontosnak bizonyult. Különösen érzik a hiánya a jugoszláviai, görögországi és albániai török nyelvjárások ismeretének.

Legyen szabad ebben az összefüggésben egyet-mást mondani a szókezdő *h*-ről. Ennek a hangnak a kérdésével vidini tanulmányaim közben is, újabb bulgáriai útjaim alkalmával is foglalkoztam. Ha az idetartozó példákat térképre rajzoló, azt találok, hogy a Kazanлък—Кърдзали-vonaltól keletre Bulgáriában *h*-s alakok fordulnak elő s ettől a vonaltól nyugatra gyakoribbak a *h* nélküli alakok. És mint KOWALSKI kiemeli (Osm.-türk. Dial. 4. hasáb), a *h*-eltűnése különösen jellemzi a macedóniai nyelvjárásokat s megvan a boszniai törökben is (uo.). A dolog azonban kissé bonyolult. Vidinben az idetartozó esetekben *h*-, *h̄*- és $\emptyset$ jelentkezik, s a szóbelseji és szóvégi *h*-nak szintén nem egyszerű kérdése a szókezdő *h* kérdésétől nem választható el. S az a benyomásom, hogy más területeken hasonlóan van a dolog. Az is tekintetbe veendő, hogy a *hačan* > *ačan* (< *qačan*) 'mikor', *hazir* > *azir* 'kész'-féle alakok elválasztó vonala nem lényegtelenül eltér a keleti és nyugati nyelvjárósterület elválasztó vonalától (ami persze nem különösen fontos). Emellett Michajlovgradban, tehát nyugati területen *hirsis* 'tolvaj', *hambar* 'csúr'-féle alakokat jegyeztünk fel. A kérdés monografikus tárgyalásra vár. Hogy igaza van-e KOWALSKINAK, aki azt hiszi, hogy a *h*-eltűnése délszláv befolyásnak tulajdonítandó, nem bizonyos. Feltétlenül számolni kell más tényezőkkel is. (Vö. még JACOB: ZDMG LII, 711; DMITRIEV: DAN B 1929: 94 sk., Arch. Or. V, 96 skk.)

*

Bizonyos területek nyelvjárását kelet és nyugat közötti átmeneti nyelvjárásoknak tekinthetjük. Ezekről és az idetartozó problémákról (pl. a keleti nyelvjárások nyugati formáiról és megfordítva) csak akkor leszünk képesek pontosabb képet adni, ha majd Rumélia török nyelvjárásainak részletes leírása elkészül.

Feljegyzéseink alapján átmeneti nyelvjárásnak tekinthetjük Orechovo nyelvjárását a Duna mellett, Lom (nyugati nyelvjárás) és Nikápoly (keleti nyelvjárás) között. Itt a *g* eltűnt (*aač* 'fa', *olum* 'fiam', *aiv* 'nehéz', *boaz* 'torok', *beyen-* 'megkedvelni', *öyren-* 'tanulni'); az *ö* > *ü* változás esetében *ö* hang van olyan szókban, melyekben *ü*-t várhatnánk (*ördek* 'kacsa', *ölmek* 'meghalni', *ölč-* 'mérni'); az *ö*, *ü* nem változik *o*, *u*-ra (*öyle* 'úgy' *üč* 'három'); a *-lar*, *-ler* illeszkedése szabályszerű (*aačlar* 'fák', *baqaylar* 'néznek'). E keleti vonásokkal szemben a nyelvjárás nyugati sajátosságokat is mutat: a szóvégi *i*, *u*, *ü* hangok *i*-vel vannak képviselve (*alti* 'hat', *ari* 'méh', *qapi* 'ajtó', *aldi* 'vett', *burni* 'orra', *oldi* 'lett', *vurdi* 'ütött', *örti* 'takaró', *baš örtisi* 'fejkendő', *kürkli* 'premes'); bizonyos szókban mutatkozik az *ö* > *ü* változás (*bübrek* 'vese', *büdžek* 'bogár', *bürek* 'egy tésztaétel', *küprü* 'hid'); általános az *i* (~ *i*) hangképviselet (*evin* 'háznak a', *evimizin* 'házunknak a', *elinden* 'kezeből') és a *-miş* végű praeteritum (*almiş* 'vett', *qalqmiş* 'felkelt', *oturmiş* 'ült', *durmiş* 'állott', *görmiş* 'látott', *sümiş* 'szidott'), a *yor*-praesens helyett a *y*-praesens használják (*alay* 'sír', *baqayim*, *-ysin*, *-y*, *-yüz*, *-ysinüz*, *onnar baqay* 'nézek, nézel stb.').

A samokovi nyelvjárás nem tekinthető átmeneti nyelvjárásnak, mert megvan benne a nyugati nyelvjárások minden fontos sajátossága, kivéve a *-miş* praeteritum-képző változatlanlanságát. (Itt ilyen alakok vannak: *qalmiş* 'maradt', *qalqmiş* 'felemelkedett', *uyumuş* 'aludt', *vurmuş* 'ütött', de van ilyen is: *ölmiş* 'meghalt', *gülmüş* 'nevetett'.)

Blagoevgradban a nyugati nyelvjáróterület vonásai közül megtaláljuk a szóvégi *i*-t (*alti* 'hat', *qapi* 'ajtó' *qaldi* 'maradt', *ari* 'méh', *ayi* 'medve', *döramadži* 'épületasztalos', *oullari* 'fiai', *köpri* 'hid', *čodžuun burni* 'a gyermek orra', *vurdi* 'ütött'), a *miş*-végű praeteritumot (*almiş* 'vett', *qalqmiş* 'felemelkedett', *oturmiş* 'ült', *görmiş* 'látott', *uyumiş* 'aludt', *ölmüş* 'meghalt'), az *i* (~ *i*) megfelelést (*evimüz* 'házunk', *evinde* 'házában', *evimüzde* 'házunkban', *yerimüz* 'helyünk', *benim* 'enyém', *resmini* 'képét') és a *yir*-praesens, melyről még részletesen beszélni fogok.

Blagoevgradtól délre, Bulgária délnyugati részén, folytatódik az átmeneti terület. (Nagyon szeretném tudni, mi van Jugoszlávia és Görögország szomszédos nyelvjárási területeivel.) Elmentünk — mint már mondtam — Goce Delčevbe és egy szomszédos faluba, Džbnicába. Itt ilyen keleti alakokat találtunk (főleg a faluban feljegyzett alakokat idézem): *aač* 'fa', *čodžuun* 'gyermekem', *béyem-* 'megkedvelni', *yeméyi* 'ételt', (*h*)*aur* 'nehéz', — *düz* 'sima', *öyren-* 'tanulni', — *bardaqlar* 'poharak', *dururlar* 'állanak', *atirlar* 'vesznek' s ezek mellett ilyen nyugati formákat: *qapi* 'ajtó', *ari* 'méh', *qalmadi* 'nem maradt', *quzi* 'bárány', *qomši öli* 'a szomszéd fia', *tilki quyru* 'a róka farka', — *kü(ö)pri* 'hid', *küti* 'rossz', *üldi* 'meghalt', *ülči* 'mérték', *ürt-* 'befedni' *bürek* 'egy tésztaétel', *büdžek* 'bogár', *üksür-* 'köhögni', *üküs* 'ökör', *üksüs* 'árva', — *béyemmedim* 'nem tetszett nekem', *bizim evimüz* 'házunk', *yevinde* 'házában',

gelürim, *-rsin*, *-ris*, *-rler* 'jövök, jössz stb.', — *almişlar* 'vettek', *qal'mamiş* 'nem maradt', *qalqmiş* 'elutazott', *ülmiş* 'meghalt', *durmiş* 'állott', *gülmüş* 'nevetett'. Tapasztható itt az $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$ fejlődés tendenciája is: *ğos* 'szem', *ğotur* 'vidd el', *ğordum* 'láttam', tehát *ğ* után, mint Anatóliában; *čuruq* 'romlott', *üzüq* 'gyűrű', *üzüw'm* 'gyűrűm', *yun* 'gyapjú', *yus* 'száz'. Sajátságos vonása ennek a nyelvjárásnak, hogy sem a *yor*-praesenst, sem a *y*-praesenst nem ismeri.

*

Nem lehet itt feladatomban a kelet-ruméliai nyelvjárások leírása. Ezeknek legfontosabb képviselője, a sztambuli nyelvjárás, általánosan ismeretes, ahhoz meg még nincs anyagunk, hogy a többi keleti nyelvjárásokat jellemezzük és egymással szemben elhatároljuk. A mi szempontunkból most elég annak a megállapítása, hogy a tárgyalt sajátosságok tekintetében Kelet-Ruméliának minden török nyelvjárása lényegében megegyezik, azaz a nyugat-ruméliai nyelvjárás-terület jellemző sajátosságai a kelet-ruméliai területen általában nincsenek meg. Ezt bulgáriai utazásaim tapasztalatai és a fent idézett irodalom alapján bizvást mondhatom.

Bulgáriai utazásaim alatt, főleg 1954-ben, kísérőimmal együtt sok alakot, sok szót és mondatot feljegyeztem, melyek a kelet-ruméliai nyelvjárások ismeretéhez adalékokat szolgáltatnak, de ezeknek a feljegyzéseknek az ismeretése nem illene most az összefüggésbe és túlmenne ennek az értekezésnek a keretein.

Talán feltűnik, hogy KOWALSKI „dunai nyelvjárásait” figyelmen kívül hagytam. E nyelvjárások hovátartozásának a kérdése GADŽANOV és KOWALSKI kutatásaival el van döntve. Ezek a keleti nyelvjárásokhoz tartoznak.

ДМИТРИЈЕВ Rumélia török nyelvjárásait a következő módon osztotta fel (Строй турецкого языка, Lgr. 1939, 5. l.): 1. dunai, 2. drinápolyi, 3. macedóniai, 4. adakalei, 5. boszniai nyelvjárás. Fenti bizonyításom szerint az első kettő alkotja a keleti nyelvjárást, a másik három a nyugatit.

*

Fejtegetéseimben többször emlegettem, hogy az Albániában beszélt török nyelvjárás szintén a nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Albánia török nyelvjárásait még senki sem kutatta (vö. JACOB: ZDMG LII, 700), de DIM. ŠALEV szerint Albániában is a nyugati nyelvjárás alakjait használják, pl. a 'fa' neve *agač*.

Az albán nyelv török jövevényszavai is a nyugati nyelvjárás tulajdonosságait látszanak mutatni.

Így megőrizték az intervokalikus *g*-t, pl.: alb. (geg) *bajagi* 'rendes' (TAMÁS), vö. oszm. *bayaï* < *bayagi*, *bayagi* 'rendes, közönséges'; alb. *begeni*-

'esteem, accept; oblige, favour' (STUART E. MANN), vö. oszm. *beyen-* < *begen-* 'megkedvelni'. Ezek persze lehetnének régi jövevényszavak abból az időből, mikor még minden oszmáni nyelvjárásban megvolt a szóbelseji *g*, de itt van pl. az albán *agá* 'Aga' szó (G. MEYER, Etym. Wörterb. d. alban. Sprache), mely a török *aga* > *aya* > *ā* megfelelője, nevek mellett rendkívül gyakran használt szó: ennek a *g*-je csak úgy maradhatott meg, ha az albániai törökben a legújabb időig *aga* volt a kiejtése, mint Boszniában (l. 400. l.); megjegyzem, hogy a kelet-ruméliai nyelvjárásokban e szóban jelentésbeli elkülönülés állt be: *aga* = 'bátya', *ā* = 'úr, Aga'. Megvan azután a régi török *g* pl. az albán *saglám* 'igazi' (< tör. *saglam* ~ *sālam*), *eglendisem* 'mulatok' szóban (< török *eglen-* ~ *eylen-*; a görögben is *g*-vel! — l. MEYER, i. m. 94).

A kelet-ruméliai török *-i*, *-u*, *-ü* képviselője az albánban MEYER szótára szerint rendszeren hosszú *i*, néha rövid *-i*, ezzel szemben a szóbelseji *i* képviselője az *ε* betűvel jelölt hang, mellyel MEYER a török *i* hangot is jelöli: alb. (az albán, sőt a török alakokat is, most MEYER átírásában adom) *japí* 'épület' < tör. *jape*; alb. *bukagí* 'békó' < tör. *bukage*; alb. *dorí* 'pej ló' < tör. *doru*; alb. *kompší* 'szomszéd' < tör. *komšu*; alb. *türli* 'Art, Weise' < tör. *türlü*; alb. *utí*, *ütí* 'vasaló' < tör. *ütü*. Ezek az albán alakok alighanem nyugat-ruméliai török *yapi*, *buqagi*, *dorí*, *qomší*, *türli*, *ütí* alakokra mennek vissza. A török szóbelseji *i* — ahogy mondtam — MEYERNél *ε*-val [= *i*] van képviselve: alb. *alten-* 'arany' < tör. *alten* [MEYER átírása; *ε* = *i*]; alb. *aralék* 'Corridor' < tör. *aralek*; alb. *keskan* 'féltékenység' vö. tör. *kezkan* 'irigyelni'; alb. *serε* 'sor' < tör. *sera*.

Az ó-oszmáni *ö képviselőjében — úgy látom — két hang jelenik meg az albánban: *ü* van pl. az alb. *dükmé* 'európai tallér', vö. Ist. *dökme*, alb. *düşék* 'ágy' vö. Ist. *döšek*, alb. *džüzlük* 'szemüveg', vö. Ist. *gözlük*, alb. *gütrüm* 'béna', vö. Ist. *kötürüm*, alb. *kümür* 'szén', vö. Ist. *kömür*, alb. *tšümlék* 'parázstartó', vö. Ist. *čömlek*, alb. *jürnék*, *ürnék* 'minta', vö. Ist. *örnek* szókban, — és *o* van ezekben (mindenütt *k-*, *g-* után): alb. *göks* ~ *džüks* 'mell' < tör. *göks-*, alb. *kōr* 'vak' < tör. *kör*, alb. *kose* 'bajusztalan' < tör. *köse*, alb. *kosték* 'lánc' < tör. *köstek*, alb. *koše* 'sarok' < tör. *köše*, alb. *koťí* 'gyáva' < tör. *kötü* < *köti*. Itt is a nyugat-ruméliai török *ö* > *ü* változásra gondolhatunk; lényeges, hogy a *k*, *g* hang szerepel mint elválasztó kritérium. (Mindezekre MEYER szótára a forrásom.)

Ezeket a kérdéseket az albán nyelv török jövevényszavainak rendszeres feldolgozása fogja tisztázni.

III. A TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Jellemeztem Rumélia két nagy török tájszólási területét, mint földrajzilag zárt egységet, leíró módszerrel, a mai állapot anyagával. Ha azok a jelenségek, amelyeknek alapján a ruméliai török nyelvterületet nyelvjárási

tekintetben felosztottam, az oszmán-török nyelv más területein, vagy akár más török nyelvekben is előfordulnak, ennek a körülménynek a mi tulajdonképpeni célunk szempontjából nincs jelentősége.

A mai állapotnak azonban természetesen megvan a történeti háttére és felvettem azt a kérdést is, mi van a tárgyalt jelenségek történeti összefüggéseivel.

Erre vonatkozó kutatásaimnak legfontosabb eredménye az, hogy a nyugat-ruméliai nyelvjárások északkeleti Anatólia nyelvjárásaival állanak szoros kapcsolatban. E tétel most következő tárgyalásában tanácsosnak tartottam, hogy a történeti kérdéseket két fejezetben tárgyaljam : a harmadik fejezetben a tárgyalt jelenségek történeti háttéréről beszélek általában és a negyedikben a nyugat-ruméliai nyelvjárásoknak az északkelet-anatóliai nyelvjárásokkal való különleges kapcsolatáról. Logikusabb lett volna egységes összefüggésben tárgyalni a történeti kérdéseket. Az elválasztás mesterséges. Az volt vele a céloom, hogy bizonyítási eljárásom és eredményeim minél élesebb körvonalat kapjanak.

1. Nem tudom kellőképpen bizonyítani, de több mint valószínű, hogy a nyugati nyelvjárásoknak az 1. pontban tárgyalt szóvégi *i*-je, amely — mint látni fogjuk — megvan az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban is, igen régi előzményekre megy vissza. A török nyelvekben általában az *aldî* 'vett' és *keldî* 'jött' típusok állanak egymással szemben. Azonban a türk feliratokban, főleg az orchoņi feliratokban, világos jelei vannak, hogy a harmadik személyű birtokos személyrag veláris vokalizmusú szavak után is palatális magánhangzóval jelent meg. (*-i, -si* : RADLOFF, Die altt. Inschr. 3. Lief. 401 ; MELIORANSKIĀ : Zap. Vost. Otd. XII, 51-52 ; THOMSEN, Saml. Afh. III, 119 [Turcica 31]), és ezt a feltevést a csuvas is megerősíti. (V. GRÖNBECH : KSz IV, 117. Vö. még RÄSÄNEN : JSFOu XLV, 1 skk. ; K. GRÖNBECH, Der türk. Sprachbau I, 92 skk. ; KOTWICZ, Les pronoms dans les langues altaïques, 31—32 ; v. GABAIN, Alttürk. Gr. 113 ; RAMSTEDT : MSFOu CIV, 2 : 68—69 ; BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 75. l.) Feltehetjük tehát, hogy a nyugat-ruméliai szóvégi *-i*, amelynek a kelet-ruméliaiban *-î, -i, -u, ü* felel meg, úgy keletkezett, hogy a gyakran előforduló 3. sz. birtokos személyrag *i*-je, mely az oguz nyelvek bizonyos nyelvjárásaiban el volt terjedve, a *qatî* 'kemény', *aldî* 'vett' és más típusú szavakba is bekerült.

Sajátságos, hogy ezzel a szóvégi *i*-vel az oszmán-török nyelv két szótárában is találkozunk, mégpedig két köznyelvi szótárban.

Ezek közül az egyik CAMILLA RUŽIČKA-OSTOIĆ török-német szótára (Bécs, 1879). Szerényebb igényű munka ez, és nem is mindig kifogástalanok az adatai. Ebben a szótárban a szóvégi *î*-t rendszeren *-i* képviseli : *altî* 'hat', *ari* 'méh', *tapayi* 'dugót', *yoqari* 'felfelé', *agri, adži, sizi* 'fájdalom', *aglayidži* 'síró', *göz yaši* 'könny', *qatî* 'kemény', *sayî* 'számolás', *siqinti* 'unalom', *aşşam aydînlîgi* 'esti szürkület' stb. A szótárban ilyenféle alakok is vannak, mint *ayî*

'medve', *oyuni* ~ *oynu* 'játéka', *oqči* 'nyilas', *örtüyi* 'takarót', *gözi* 'szeme', — *gapu* 'ajtó', *dogru* 'egyenes', *diz üstü* 'öl', — *dillü* 'fecsegő', *Afriqalü* 'afrikai', *agrilü* 'szenvédő', *adalü* 'szigetlakó', *quyruqlü* 'farkas', de ezeket most figyelmen kívül hagyhatjuk. Itt a tradicionális hangjelölés és a régi, mesterségesen is fenntartott hangalak, továbbá a nyelvjárási alak küzd az új köznyelvi kiejtéssel és a szerző tanácsalanságával. Hasonló jelenségeket SĀMĪ BEYNĒL is láthatunk.

Az *-i* ~ *-i* megfelelésének esete azonban világos és egyszerű: itt a nyelvjárási kiejtés hatása jelentkezik, éspedig a nyugat-ruméliai nyelvjárásé. A szerző, akinek délszláv neve van, kétségtelenül összeköttetésben állott olyan emberekkel, akik a nyugat-ruméliai török nyelvet beszélték. A *gözününde* 'szem előtt' kifejezés, amely a szótár 122. lapján látható, kétségtelenül Északnyugat-Ruméliából származik (*ü* < *ö*, *i* ~ *i*). A szerző Bosznia és Hercegovina okkupációja hatása alatt határozta el magát, hogy munkáját kiadja, hogy segítségére legyen azoknak, „akik az újonnan nyert tartományokban osztrák szorgalmat, osztrák műveltséget és erkölcsiséget akarnak meghonosítani”. (V. l.) Feltűnik az is, hogy különös gonddal veszi fel szótárába Bosznia és a szomszédos területek földrajzi neveit.

A másik szótár csak egy különleges esetben ad szóvégi *i*-t. HACKI TEWFİK-nek Berlinben, 1907-ben megjelent közismert kis szótára ez, mely nem volna rossz szótár, de szóanyaga nagyon hiányos. Ebben a szótárban a *-dži* végzetet rendszeren *-dži* alakban találjuk, veláris vokalizmusú szavakban is: *badanadži* 'mázoló', *balıqdži* 'halász', *dayıdđi* 'elosztó', *barıđtırıdži* 'kibékítő', *altmıđndži* 'hatvanadik'. Ezek mellett ilyen alakok vannak: *altı* 'hat', *arı* 'méh', *qapı* 'ajtó', *qapalı* 'zárt', *dorı* 'pej' és *badži* 'néne', *oyundži* 'játékos', *quyumdži* 'aranyműves', *tadıdži* 'kóstolgotó'.

E két szótárban más, a rendes alakoktól eltérő alakok is vannak, ezekről később lesz szó.

Hasonló adatokat más régebbi nyelvkönyvekben és szótárakban is találunk, ezeket azonban most nem tárgyalhatom, mert e források hangjelölésének rendszeres kutatása még nem történt meg. E területen még bizonyos eredményeket várhatunk. Éz így van a később tárgyalandó *-i* ~ *-i* megfelelés esetében is.

Meg kell még jegyezni, hogy a szóvégi *i*, *u*, *ü* hangok *i*-vel való képviselésének kérdése elválasztandó az *i* > *i* változástól, amelyet több nyelvjárásban bármely fonetikai helyzetben megtalálunk (l. DMITRIEV: Zap. Koll. Vost. III, 444 skk.). Erről még lesz szó (426. l.).

Az *-i*, *-u*, *-ü* hangoknak *-i*-vel való képviselése az azerbajdzsáni nyelvben is megvan. Az Azerbajdzsáni Akadémia Irodalmi és Nyelvtudományi Intézete által 1955-ben, Bakuban, azerbajdzsáni nyelven kiadott *Говоры муганской группы азербайджанского языка* c. mű 15. lapján azt olvassuk, hogy az azerbajdzsániban van egy *i* és *i* közötti hang, mely a mugani

nyelvjárásokban inkább *i* módjára ejtődik s főleg szó végén jelentkeznek, pl. *bačiⁱ*, *oçiⁱ* stb. A 30–31. lapon pedig ilyen példák vannak: *alti*, *gapi*, *girmizi*, *yaxši*, *yuxari*, *sari*, *aşayi* stb. A 35–36. lapon: *gonşi*, *guyi*, *guri*, *guti*, *oçri*, *guzi*. A 36. lapon: *körpi* (< *köpri*), *süri*, *örti* (*ötrü*), *tülki*, *küzki*, *üti*. Szuffixumokban (67–72. l.): *ayayçi*, *garaçi*,—*adami*, *gaşiyi* (acc.), — *anasi*, *atasi*,—*yazdi*, *aldi*, *galdi*; *goyni oni* (acc.), — *suli*, *otuzimdzi*,—*goyni*, *udži* (3. sz. birt. szr.), — *yumdi*, *oldi*,—*közi*, *sözi* (acc. és 3. sz. birt. szr.), — *üçümdži*,—*kördi*, *küldi* stb.

2. Hogy a kelet-ruméliai *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş* képzőnek nyugat-ruméliai területen csak *-miş* alakja van, illetőleg hogy nincs veláris vokalizmusú alakja, talán az *ş* hatásának tulajdonítható. Arra is lehetne gondolni (és ez az alább, az 5. pontban tárgyalandó *olmasem* 'ha nem volnék', *yogse* 'vagy' féle alakokra is vonatkozik), hogy a létige eredeti *imiş* > *-miş* (*ise* > *-se*) alakja idézte elő a *-miş* általánosulását, de ezt nem gondolom valószínűnek. Fontosabbnak tartok egy másik körülményt, éspedig azt, hogy ez az alak nem a nyugat-ruméliai nyelvjárás valamelyik korszakára, hanem még a feliratok korára megy vissza. A *-miş* képző írásmódja a feliratokban alapot ad arra, hogy az esetek nagy részében — veláris hangrendű szókban is — *-miş*-nek olvassuk (l. THOMSEN, Saml. Afh. III, 61 skk. Vö. MALOV szövegmutatványait a Памятники древнетюркской письменности és Енисейская письменность тюрков c. műveiben.) МЕСДУТ МАНСУРОĞЛУ, a képzőről írt dolgozatában (1953, Fuad Köprülü Armağanı, 346. l.) ezt írja: „Úgy látszik, hogy a *-miş* képzőnek eredetileg csak palatális hangalakja volt”. E feltevés helyességét megerősíti a nyugat-ruméliai *-miş* alak. Kevésbé valószínű, hogy ebben az esetben és hasonló esetekben az ó-törökben az *i* és *ı* közötti különbség elmosódásának tendenciájáról volna szó. (v. GABAIN, Alttürk. Gr. 11. és 45. l.) A nyugat-ruméliai *-i* > *-ı* változásnak is aligha van köze egy ilyen tendenciához. Annyi azonban bizonyos, hogy a török nyelvekben gyakori az *i* > *ı* változás.

Ez tehát már a második eset, mikor a türk feliratok nyelve és a nyugat-ruméliai török nyelv, e két oguz nyelvjárás, különleges egyezést mutat.

3. A szóbelseji *i* hang fellépése a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban a kelet-ruméliai nyelvjárások *i*-jével szemben nagyon figyelemre méltó jelenség, mellyel bővebben kell foglalkoznunk. Ezt a képviselőt a nyugat-ruméliai nyelvjárás legnagyobb részén megtaláljuk, mint ahogy ezt fentebb kifejtettem. A kelet-ruméliai nyelvjárásokban ez a jelenség 1954-i és 1955-i feljegyzéseim szerint ismeretlen, és tudomásom szerint ismeretlen a köznyelvben is. De sajtószerű módon megvan három szótárban is. Mégpedig a már említett két szótárban, tehát RUŽIČKA-Ostoinál és НАСКИ ТЕРФИКНél, továbbá SĀMĪ BEYNek a maga idejében sokat használt török-francia szótárában (Konstantinápoly, 1885). Meg kell jegyezni, hogy az első két szótár a szóban forgó eset-

ben *i* hangot ad, SĀMĪ BEY azonban egy különleges hangot, amelyet *eu*-val jelöl. Erre a kérdésre még visszatérünk. Az is feltűnő, hogy SĀMĪ BEY — szótárának abban a részében, amely az eliffel kezdődő szavakat tartalmazza, a *-lġ-* '-ság, -ség' és *-sġz* 'nélkül' szuffixumokat *i*-vel adja, később azonban *eu*-val: *abdestsġz* 'aki nem végezte el a rituális mosakodást', *et(k)mekdjġlik* 'pékség' (SĀMĪ BEY hangjelölését nem írom át), *umġdsġz* 'reménytelen', *umġdsġzġlik*, *édebsġz* 'szemtelen', *édebsġzġlik*, *erkeksġz* 'férj nélküli', *erkeġlik* 'férfiség', *oeuzġlik* 'lényeg', *oeuksġz* 'árva', *oeuksġzġlik*; csak az említett fejezet vége felé találunk ilyen alakokat, mint *ellġleuk* 'ötvenes', *ichdjġleuk* 'munkás-állapot', *ichsġz* 'munka nélküli' és *ichsġzleuk*, *eltchġleuk* 'követség' stb. Később mindig *-leuk* és *-seuz* alakot ad, pl. *bédjġrikseuz* 'ügyetlen', *bédjġrikseuzleuk* 'ügyetlenség', *baba-iġtleuk* 'âge viril', *pout-pérestleuk* 'bálványimádás', *bedleuk* 'rosszaság', *berkleuk* 'szilárdság', *basiretseuz* 'belátás nélküli', *bellurseuz* 'kétséges', *belliseuz* 'ismeretlen'. Ez a fonetikai kérdés tehát élénken foglalkoztatta SĀMĪ BEY-t.

Honnan van az említett szótáraknak ez a sajátja? Fent rámutattam, hogy CAMILLA RUŽÍČKA-OSTOJČNÁL megállapíthatjuk a nyugat-ruméliai hatást. SĀMĪ BEY albán származású és Albániában — úgy látszik — a nyugat-ruméliai török nyelvet beszélték. Hogy itt SĀMĪ BEY nyelvének egy olyan sajátjáról van szó, mely a sztambuli nyelv szótárába nem illik bele, bizonyítja DIRAN KÉLÉKIAN eljárása, aki SĀMĪ BEY szótárát átdolgozta s az összes idetartozó eseteket a sztambuli kiejtés szerint átírta (*eu* helyett *i*-vel). HACKI TEWFIKŐL semmit sem tudok.

Bemutatom bizonyos példákon a három szótáríró eljárását.

Töszók :

RUŽÍČKA-OSTOJČ	SĀMĪ BEY	HACKI TEWFIK	
<i>demġr</i>	<i>dġmġr</i>	<i>demġr</i>	'vas'
<i>derġn</i>	<i>dġrġn</i>	<i>derġn</i>	'mély'
<i>gelġn</i>	<i>gġelġn</i>	<i>gelġn</i>	'menyecske'
<i>serġn</i>	<i>sġrġn</i>	<i>serġn</i>	'hűvös'
<i>izn</i>	<i>iz(i)n</i>	<i>izn</i>	'engedély'
—	<i>gġeġneuz</i>	—	'orrüreg'
<i>emr</i>	<i>emr, ġmġr</i>	<i>emr, emġr</i>	'parancs'
<i>ihġr</i>	<i>sihr, siġeur</i>	<i>sihr, siġir</i>	'varázs'

Példák a ragozás köréből :

<i>benġm</i>	<i>bġneum</i>	<i>benġm, benġm</i>	'enyém'
<i>senġn</i>	<i>sġneun</i>	<i>senġn</i>	'tied'
<i>bizġm</i>	<i>bġzeum</i>	<i>bizġm</i>	'mienk'
<i>sizġn</i>	<i>sġzeun</i>	<i>sizġn</i>	'tietek'
<i>gelġr</i>	<i>gġeġleur</i>	<i>gelġr</i>	'bevétel'
—	<i>gġeġleundġġe</i>	<i>gelġndġe</i>	'ha jön'
—	<i>elleundġġi</i>	—	'ötvenedik'
<i>birġndġi</i>	<i>bġreundġi</i>	<i>birġndġi</i>	'első'

<i>ikindži</i>	<i>ikeundži</i>	<i>ikindži</i>	'második'
—	<i>ideum</i>	—	'voltam'
<i>beyendim</i>	—	—	'nekem tetszik'
<i>kerem ediniz</i>	—	—	'legyen szíves'
<i>beynämizde</i>	—	—	'köztünk'
<i>bendeniz</i>	—	—	'az ön szolgálja'
<i>ödžini almaq</i>	—	—	'bosszút állni'
<i>öyleyin</i>	—	—	'délben'
<i>öyrenmelisüniz</i>	—	—	'tanulnia kell'
<i>emrine göre</i>	—	—	'rendelete szerint'

Példák a szóképzés köréből :

—	<i>ečhsiz</i>	<i>ešsiz</i>	'páratlan'
—	<i>émeksiz</i>	<i>emeksiz</i>	'fáradtság nélkül'
—	<i>bédžerikseuz, -leuk</i>	<i>bedžeriksiz</i>	'ügyetlen'
<i>terbiyesiz</i>	<i>terbiyesseuz, -leuk</i>	<i>terbiyesiz, -lik</i>	'neveletlen'
<i>teklisiz, -liq</i>	<i>teklifseuz, -leuk</i>	<i>teklisiz, -lik</i>	'ceremónia nélkül'
—	<i>guioeurgisseuz, -leuk</i>	<i>görgisiz</i>	'tapasztalatlan'
—	<i>guioeuzseuz, -leuk</i>	<i>gözsiz, -lik</i>	'vak'
<i>gelindžiq</i>	<i>guélindžik</i>	<i>gelindžik</i>	'menyét'
—	<i>ikileuk</i>	<i>ikiliq</i>	'két piaszteres'
<i>gendžliq</i>	<i>guendžleuk</i>	<i>gendžliq</i>	'ifjúság'
<i>birliq</i>	<i>birleuk</i>	<i>birlik</i>	'egység'
<i>küčüklq</i>	<i>kutchukleuk</i>	<i>küčüklq</i>	'kicsiség'
<i>körlq</i>	<i>kioeurleuk</i>	<i>körlq</i>	'vakság'
<i>keklik</i>	<i>keklik</i>	<i>keklik</i>	'fogoly'
<i>evdžigiz</i>	<i>evdžieuz</i>	—	'házacska'
—	<i>gudidži</i>	<i>güdidži</i>	'pásztor'
<i>gösteriš</i>	<i>guioeustérich</i>	<i>gösteriš</i>	'látszat'
<i>geliš</i>	<i>guélich</i>	<i>geliš</i>	'megérkezés'
<i>geniš</i>	<i>guérich</i>	<i>geniš</i>	'széles'
<i>čevirmek</i>	<i>tchéveurmek</i>	<i>čevirmek</i>	'fordítani'
<i>gemirmek</i>	<i>guémeurmek</i>	<i>gemirmek</i>	'rágni'
—	<i>urpeurmek [nem hiba]</i>	<i>ürpermek</i>	'égnék állni'
<i>getürmek</i>	<i>guéteurmek</i>	<i>getürmek</i>	'hozni'
—	<i>ezdirmek</i>	<i>ezdirmek</i>	'összetőretni'
<i>birleštürmek</i>	<i>birlechteurmek</i>	<i>birleštürmek</i>	'egyesíteni'
—	<i>kesteurmek</i>	<i>kestürmek</i>	'vágatni'
—	<i>bezdeurmek</i>	<i>bezdürmek</i>	'terhére lenni'
—	<i>oupeulmek</i>	—	'csókoltatik'
<i>edilür</i>	<i>édeulmek</i>	<i>edülmek</i>	'csinálódni'
<i>kesil-</i>	<i>kesseulmek</i>	<i>kesülmek</i>	'vágatik'
<i>gürüldemek</i>	<i>güreüldémek</i>	<i>gürüldemek</i>	'mennydörögni'
<i>gürülti</i>	<i>güreülti</i>	<i>gürülti</i>	'lárma'
—	<i>érimmek 'se lasser'</i>	<i>erímek</i>	'mager w.'
<i>ezinti</i>	<i>ezeunmek</i>	—	'elgyengülni'
—	<i>écheunmek</i>	—	'a földet kaparni'
<i>öpüşmek</i>	<i>oupeuchmek</i>	<i>öpüşmek</i>	'csókolózni'
<i>öpüş</i>	<i>oupeuch</i>	<i>öpüş</i>	'csók'.

Ezek között a példák között csak egyes esetekben látjuk azt, hogy névszói tőalak második szótagjában a köznyelvi *i*-nek *ï* felel meg, a már említett vidini *izîn* alakban s a szótári adatok közül a *geniz*, *emîr* és *sihîr* szóban. Ezekben minden valószínűség szerint újabb analógikus alakulás történt.

Ragozási formák csak elvétve találhatók a szótárakban, de az idézett idetartozó formák arról tanúskodnak, hogy a három szótáríró tájsházolásában a ragozásban körülbelül olyan szerepet játszott az *ï* (~ *i*), mint a szókinsükben.

A *-siz* 'nélkül' szuffixumnak SĀMĪ BEYNÉL következetesen *-seuz* az alakja, kivéve — mint mondtam — a szótár elejét. RUŽIČKA-OSTOIČNÁL *-siz* alakot találunk (vö. még *bellüsiz* 'bizonytalan', *bereketsiz* 'terméketlen', *keyfsiz* 'beteges', *kifayetsiz* 'nem elegendő', *teemülsiz*, *düşünmeksiz* 'meggondolatlan', *tedžrubesiz* 'tapasztalatlan' stb.). HACKI TEWFİK RENDÉSEN *-siz* alakot ad, de *-siz* is van nála. Vidini feljegyzéseimben: *abdessiz* 'tisztátalan'. A *-lik* képző szótáríróinknál rendszeren *-liq*. A *keklik* tőalakban a *-lik* végzetben nincs *ï*.

A többi példákat — azt hiszem — nem szükséges kommentálni. Látjuk, hogy nem várt alakok meglehetősen nagy számmal előfordulnak, forrásaink adatai is sokszor ellentmondanak egymásnak (a források függetlenek egymástól), az általános tendencia azonban világosan látszik. A szóban forgó hang használatában is bizonyos határozatlanság mutatkozik (vö. pl. a *-siz* magánhangzójának jelölését SĀMĪ BEYNÉL és HACKI TEWFİKNÉL), de hogy a tárgyalt alakok önkényes eljárás, vagy általában fonetikai iskolázatlanságon alapulnának, arról szó sem lehet.

Egy másik kérdés: mi az a hang, melyet ezekben az alakokban *ï* [illetőleg *y*] vagy *eu* jellel jelölnek a források? RUŽIČKA-OSTOIČ és HACKI TEWFİK nem lát különbséget a *qiz* 'leány' és a *senin* 'tiéd' *ï* hangja közt. HASAN EREN, MEFKÛRE MOLLOVA, RIZA MOLLOV, MIJATEV PÉTER, HAZAI GYÖRGY és én — mind *ï*-nak hallottuk az illető hangot és így jegyeztük.

De mit akar mondani SĀMĪ BEY az *eu* jelöléssel? Nem *ö* hangról van szó, az *ö*-t SĀMĪ BEY *oeu*-val jelzi. Szótára IX. lapján ezt írja: „A török nyelv kilenc magánhangzója közül négy, az *a*, *o*, *ou*, *y* [= *ï*] — mély [„graves”], négy pedig, az *e*, *i*, *u* [= *ü*], *oeu* [= *ö*] — magas [aiguës]; ami a kilencediket illeti, melyet kénytelenek vagyunk *i*-vel vagy *eu*-val jelölni [vö., amit fent SĀMĪ BEY határozatlanságáról mondtam], anélkül, hogy megkülönböztetnénk [sans la distinguer], félve attól, hogy valami képtelen újítást [quelque nouveauté effrayante] csinálunk, — ez szintén magas”. Azután azt mondja SĀMĪ BEY, hogy ennek a magas *i/eu* hangnak a mély sorban az *ï* hang felel meg. És azután: „Ami az *l* hangot illeti, ennek a mély hangzók előtt vagy után nehéz és mély [lourde et grave] kiejtése van, mint az angol *l*-nek, vagy a görög *λ*-nek *a*, *o*, *ω* előtt; magas hangzók előtt vagy után pedig úgy mondják ki, mint a francia *l*-et vagy az olasz *gl*-et: *avlanak*, *evlenmek*. Csak az után a magánhangzó után, amelynek külön jele kellene, hogy legyen és amelyet mi ez alkalommal *eu*-val jelzünk, az *l*-nek mindig nehéz a kiejtése, bármilyen

magánhangzó követi is: *guideulmek, édeulen*." SĀMĪ BEY tehát nem határozza meg ezt a hangot, csak azt mondja — a maga sajátos műszavaival —, hogy a palatális sorba tartozik, de ezt a kijelentést inkább úgy kell érteni, hogy a magánhangzó-illeszkedésnél ez a hang úgy viselkedik, mint a palatális magánhangzók. Az *eul* hangsoportra vonatkozó kijelentéséből arra lehet következtetni, hogy az *i/eu* nem palatális hang.

Történetileg ez az *i* (~ *i*) a legtöbb esetben *ü*-re megy vissza. A genitivusban, az 1. és 2. személyű birtokos személyragban egyesben és többesben ó-oszmánli *ü* hangzó van, ugyanígy a *-süz* és *-lük* szuffixumokban (de van régi *-lik* is), továbbá az *-ür*, *-dür* műveltető képzőben, az aoristos *-ür* szuffixumában stb. Ellenben az *elinde* 'kezeben' (nyugat-ruméliai *elinde*), *kesilmek* 'vágatni' (nyugat-ruméliai *kesilmek*) stb. alakokban nem *ü*-re megy vissza az *i* (~ *i*). És miért hangzik az ó-oszmánli *temür* Nyugat-Ruméliában *temirnek*? Miért van *i* ugyanott arab jövevényszavakban (*izīn, emīr, sihīr*)?

Ezek a megfontolások nem súlyos természetűek. Egy hangjelenség behatolhat olyan alakokba is, amelyekben eredetileg nincs a helyén és megfordítva: bizonyos esetekben, ahol várnánk, nem érvényesül. Beszélni fogok még arról (418. l.), hogy az oszmán-törökben gyakran találunk szabálytalan hangfejlődéseket. Az tehát a meggyőződésem, hogy az *i* (~ *i*) eredetileg ó-oszmánli *ü*-re megy vissza. Ezt az is támogatja, hogy a nyelvelmékekben ennek a hangnak *ö* képvisellete is van. Nem mindenütt az történt tehát, ami a köznyelvben, hogy ti. egy *benüm* alak illabiális illeszkedéssel *benim*-mé fejlődött, hanem többféle fejlődéssel kell számolni.

A középoszmánli átírással szövegekben a régi *ü* (> nyugat-rum. *i*) bizonyos szuffixumokban *ö* alakban jelenik meg. Georgievitsnél több ilyen alak van (l. HEFFENING, 61. l.), pl. *bizöm* 'miénk', *gelsön* 'jöjjön', ugyanúgy Balassánál (Acta Or. Hung. II, 54): *benöm* 'enyém', *gördöm* 'láttam', *terlög* 'finomság'. (SĀMĪ BEY *eu* jelzése aligha jön tekintetbe.) Ezzel párhuzamosan ugyanebben a két forrásban jelentkeznek ezek az alakok: *maslahatom* 'ügyem', *yatayon* 'tuum hospitium', *bašanon* 'a basának a', *patišahomoz* 'szultánunk' *balok* 'hal', *alton* 'arany' stb. (Georgievits; l. HEFFENING, 54., 61. l.), *džanom* 'lelkem', *qanom* 'vérem', *hanom* 'hölgységem' (Balassa; l. Acta Orient. Hung. II, 54).

Ezt a hangképviseletet látjuk a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavaiban is. (L. KAKUK ZSUZSA dolgozatát az Acta Orient. Hung. sajtó alatt levő számában; a dolgozat arról szól, mit tanulhatunk a magyar nyelv oszmánli jövevényszavaiból a török hangtörténetre vonatkozólag.) Az oszm. köznyelvi *sandīq* 'láda', *qalabalīq* 'tömeg', *arpalīq* '„árpapéz”' szavaknak a magyarban *szandok*, *kalabalok*, *árpalog* felel meg. A régi oszmánli alakok: *sandu(o)q*, *qalabalu(o)q*, *arpalu(o)q*. Tekintettel arra, hogy ez a hangképviselet a magyar nyelvben és magyar feljegyzőknél fordul elő (Georgievits is beszélt magyarul), KAKUK ZSUZSÁNAK az a véleménye, hogy ez az oszmánli nyelvterület északi vidékein keletkezett.

éppúgy, mint Nyugat-Ruméliában. Ez aligha véletlen. Látni fogjuk, hogy az $\ddot{u} > \ddot{i}$ változás nyomai északkeleti Anatóliában is jelentkeznek és azt a gondolatot, hogy itt mindhárom területen bizonyos történeti összefüggésről, legalább is a fejlődési tendencia közösségéről beszélhetünk, nem lehet elutasítani.

4. Az $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$ változás — gyakran átmeneti hangokkal — tipikusan azokhoz a változásokhoz tartozik, melyre a török nyelvek általában tendenciát mutatnak. Az oszmán-törökben nemcsak Adakale—Vidin vidékén van meg, hanem Anatóliában is, különösen északkeleten és azokban a nyelvjárásokban, amelyek ettől a területtől délre és délnyugatra vannak. Nem ismeretlen a nyugat-anatóliai nyelvjárásokban sem. L. DMITRIEV: DAN B 1928, 268—269; KOWALSKI, Osm.-türk. Dialekte, 1. §. Bulgária déli részén ritkán, tulajdonképpen csak délnyugaton akadtunk e változás nyomára (l. 396. l.). Megvan azerbajdzsáni területen is. (Гов. мур. группы азерб. яз. 28).

Furcsa a *dort* (*dorder*, *dordündži*) 'négy' alak SĀMĪ BEY szótárában.

5. A 3. személyű birtokos személyrag gyakran előforduló *i*-je veláris vokalizmusú szavakban erősen zavarta a magánhangzó-illeszkedés szabályát. (Vö. RÄSÄNEN, Chansons, 7. l. 2. j.) Esetleg ennek a jelenségnek a hatása alatt történt, esetleg függetlenül tőle, — annyi bizonyos, hogy az ó-oszmánliban erős tendenciát látunk a magánhangzó-illeszkedés megzavarására. Az összes jelenségek, melyeket eddig tárgyaltunk (*-i*, *-miš*, *-i-[~ -i-]*, $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$), ennek a tendenciának a következtében jöttek létre, mint erre már fentebb utaltam. Ennek a tendenciának egyik legfeltűnőbb következménye a *-lar*, *-ler* típusú szuffixumok palatális alakjának használata veláris magánhangzó után. Ezt, mint a nyugat-rumélia-i nyelvjárások egyik jellemző sajátosságát a kelet-rumélia-i nyelvjárásokkal szemben, a leíró részben ismertettem. Amellett a fordított jelenség is mutatkozik: palatális magánhangzó után az *a—e* magánhangzós szuffixumok *a* magánhangzóval jelennek meg.

Ezek a jelenségek azonban nem korlátozódnak a nyugat-rumélia-i, illetőleg arra az ó-oszmánli nyelvjárásra amelyet a nyugat-rumélia-i és — mint látni fogjuk — az északkelet-anatóliai nyelvjárás képvisel. Vegyük először az *a—e* vokalizmusú szuffixumokat. Ezeknek az esetében a régi oszmánli köznyelvre is jellemző, hogy veláris magánhangzó után is palatális alakban jelennek meg. 1921-ben, a ZDMG LXXV. kötetében (275. skk.), AUGUST FISCHERnek „Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen” c. munkájának ismertetésében írtam erről a kérdéstről. Kimutattam, hogy a régi oszmánli grammatikák szerint a XVII—XVIII. század körüli köznyelvben ilyen alakok voltak használatosak, mint *sullanden*, *ogul(l)er*, *soukler*, *iaradandan* ~ *iaradanden*, *iaradanlar* ~ *iaradanler*, *iaradanlardan* ~ *iaradanlerden*, *ogule*, *dumane*, *dumanlare*, *adlare* (datívusi alakok), *olurler*, *olmasem*, *olmaseng* (MEGISER). MENINSKI szerint a többesjel az oszmánliban *-ler* és csak „in familiari sermone” használják — *a*, *o*, *u*, *i* után — a *-lar* alakot. Ugyanígy van a dolog a datívus és ablatívus képzése esetében. HOLDERMANN

szerint a többesjel *-ler* (*babaler, korkouler*), az ablativus ragja *-den* (*babaden, korkouden*), a dativus ragja *-e* (*babaié, korkouié*). L. még ZAJĄCZKOWSKI: Roczn. Or. XII, 1936, 103 skk.

A nyelvtanírók adatait megerősítik a nyelvemlékek. A Szászsebesi feljegyző („Mühlbacher”; 1440—50 körül, Drinápoly—Északnyugat-Anatólia nyelvjárása, — alighanem a köznyelv) ilyen alakokat ad: *yazukler* ’bűnök’, *aydirem* ’mondom’, *aldaniben* ’csalódva’ (FOY: MSOSW 1901, 259. l.).

A következő időből azután nagyon sok ilyen adatunk van, mint *ρουχ-λερ* ’lelkek’, *τσοπιλερ* ’feleletek’, *ρσχην* ’lélektől’, *τοννιαιέ* ’világban’, *σαχσέ* ’személynek’ (Gennadios, l. HALASI KUN TIBOR: KCsA I. kieg. k. 222 skk.); *čiqmasse* ’si non insurrexit’ (Georgievits, l. HEFFENING, 58. l.); *olundugte* ’lévén’ (14), *čoglugunden* ’sokasága következtében’ (15), *olaler* ’legyenek’ (21; Szülejmán oklevele, l. A. ZAJĄCZKOWSKI: Roczn. Or. XII, 98); *yolune* ’útjára’, *yokse* ’vagy’ (Balassa, l. Acta Orient. Hung. II, 54); Murád tolmácsnál: *olmaye* ’ne legyen’ (2. sz.), *zararden* ’kártól’ (2), *ode* ’tűzbe’ (8) *bunleri* ’ezeket’ (10), *yolleri* ’utakat’ (10), *olse* ’ha lenne’ (49), *olmase* ’ha nem lenne’ (76), *yoldašler* ’társak’ (77), *olanlere* ’levőknek’ (109; l. BABINGER—GRAGGER—MITTWOCH—MORDTMANN, Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit, 45 skk.).

A régi török köznyelvben tehát gyakoriak voltak az ilyen formák, mint *babaler* ’apák’, míg a népnyelvben — egyes területek kivételével — a *babalar*-féle alakokat használták. A *babaler* alak előkelősködő divata azután visszafejlődött s főleg az idegen szókra korlátozódott, mint pl. a *sätler* ’órák’ alakban (l. AUGUST FISCHER idézett munkáját) s napjainkban tovább megy a fejlődés, és a *sätler*-féle alakokat is kiszorítják a *sätlar*-féle alakok. (Ma is megvan azonban az *l* hatása alatt a *hālde, kałbden*-féle alakok). De török szókban is megmaradt a nyoma ennek a régi divatnak egész az újabb időkig. Az osztó számniveket ma szabályos alakban használják (l. pl. DENY nyelvtanát), de SĀMĪ BEY még az *altišar* és *onar* alakok mellett az *otuzer* alakot adja; CHLOROSNÁL: *onar, altišer, otuzer* (az 1955-i Türkçe Sözlükben: *otuzar*).

A veláris illeszkedés megzavarodására vonatkozólag egyes forrásokban, egyes területeken, bizonyos korokban szabályok mutatkoznak, de ezek a szabályok eltérnek egymástól, és világos, hogy itt ugyanazon hangváltozási tendenciának különféle formáival van dolgunk.

Vö. még: J. RYPKA: Arch. Or. I, 1929, 179 skk.; RĀSĀNEN, Chansons, 6. l.; HEFFENING, Georgievits, 58. sk.; a szerző: Acta Or. Hung. II, 1952, 54. l.

RĀSĀNEN az idézett helyen utal arra, hogy a jelenség megvan a kipcakban, a keleti törökben és az ótörökben. Fontosak BROCKELMANN idevonatkozó adatai és megállapításai: Osttürk. Gr. 52., 239. l.

Felmerülhet az a kérdés is, milyen szerepet játszottak itt bizonyos indukáló hangok mint a *y, dž, š, l, r*. Ismeretes, hogy ezeknek a hangoknak

az oszmánliban palatalizáló hatásuk van (l. DMITRIEV: Zap. Koll. Vost. III, 2: 436 sk.), ha azonban a tárgyalt alakokat ezen az alapon magyarázzuk, akkor az idetartozó esetek legnagyobb részénél analógiás hatást kell feltennünk.

Babaler-féle alakok a mai nyelvjárásokban többé-kevésbé gyakran máshol is előfordulnak. KOWALSKI (Osm.-türk. Dial. 22—23. h.) több ilyen alakot idéz GIESE szövegeiből.

*

Ami mármost a palatális illeszkedést illeti, az oszmán-török régiségben a szabályos alakok mellett előfordulnak olyanok is, melyekben a palatális illeszkedés megzavarodása mutatkozik.

A Szászsebesi feljegyzőnél ezeket az alakokat látjuk: *itma* 'ne csinálj', *eyla* 'csinálj', *bizdža* 'nekünk' (FOY: MSOSW 1901, 259. l.); Argentínél: *kima* 'kinek?', *görma* 'ne lásd', „*sewmachtán di amare*”, *etmaá* 'tenni', *bilsam* 'ha tudnám' (BOMBACI, Argenti, 46. l.); Georgievitsnél: *yedma* 'ne vezess', *ülüdan* '„a morte”', *derviřlar* 'Derwische' (HEFFENING, Georgievits, 58. l.); Ferragutónál: „*susdán susá [sö (ü?)zdan sö(ü?)za] parola par parola*”, *čekma* 'ne húzz', *kima* 'kinek?' stb. (BOMBACI, 212. l.).

A mai népnyelvből KOWALSKI több ilyen alakot gyűjtött össze (Osm.-türk. Dial. 37. §). Nagyobb számmal fordulnak elő ilyenek GIESE szövegeiben a Koniai vilájetből: *memleketa* 'országba' (21: 24), *üstüna* 'rá' (60: 14), *desdima* 'kezembe' (60: 15), *sölemiřlar* 'mondták' (37: 9). Mořkov gagauz gyűjtéséből idézi KOWALSKI: *derlar* 'mondják' s ugyanonnan DMITRIEV ezeket: *vermäsa* 'ha nem ad', *yedärsa* 'ha tesz' (Arch. Or. IV, 215), *bırda* 'hirtelen', *üčündžüya* 'a harmadiknak' (uo. 350).

Említettem már (413. l.) az azerbajdzsáni *bilmaç*, *getmaç*, *ölmayini* 'meghalását', *yiyadžaç*, *ğedadžayux*, *kičiğraç* 'kisebb' (etimologikus *a*?) féle alakokat (FOY: MSOSW 1903, 183), melyeket már BOMBACI idéz (Argenti, 48. l.), és amelyeket SZAPSZAL is megerősít (*dıyaç*, *ğoraç* l: 27, a szótárban: *ğäřmaç* 'elvonulni', *iřmaç* 'inni', *küřmaç* 'megharagudni', *ğörükmaç* 'sichtbar sein'. H. SERAJA SZAPSZAL, Próby literatury ludowej turków z Azerbajdżanu Perskiego — Proben der Volksliteratur der Türken aus dem Persischen Azerbajdschan. Kraków (Akad.) 1935. RÄSÄNEN, Lautg. 104.)

Itt is egy közös régi fejlődési tendenciáról van tehát szó (vö. 413—414. l.).

Nem valószínűtlen, hogy ezekben az esetekben az *ä* hang szerepére is gondolnunk kell (vö. BERGSTRÄSSER: ZDMG LXXII, 240—41). Vidinben is például a *seřma* 'ne szeress' féle alakok rendszeren *seřmä* formában használatosak és egy *ä* hang lehet az *itma* 'ne csinálj' és más hasonló feljegyzésekben is. Valószínűleg idetartozik a gagauz utolsó szótagbeli *ä* (~ *a*) kérdése is; l. DMITRIEV: Arch. Or. IV, 211 sk.

Vö. BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 39. l.

A Kül Tegin felirat *t²inla* 'hallgasd meg' alakja se nem *tinle* (THOMSEN, Inscr. de l'Orkh. déch. 115), se nem *tinla*, hanem *tinla* formában olvasandó (v. GABAIN, Alttürk. Gr. 246; MALOV, Pamjatniki, 27).

A szuffixumok eredeti vokalizmusa bizonyára lényeges tényezője az illeszkedés formái kialakulásának. Itt-ott felvetem ezt a kérdést. (A *-lar*, *-ler* eredete nincs tisztázva. Vö. RÄSÄNEN: JSFOu L; 7. A *-da*, *-de* partikula eredeti alakja *taqi*.)

6. A kelet-ruméliai $\ddot{o} > \ddot{u}$ (*u*) változásról a Roczn. Or. XVII. kötetében írtam. Az volt a véleményem, hogy ezt a változást nem lehet kapcsolatba hozni az $\ddot{o} > \ddot{u}$ változás más eseteivel, melyeket részint az oszmán-török nyelvemlékekben, részint a mai nyelvben találunk. (A cikkben idézett irodalomhoz vö. még: DMITRIEV: DAN B 1928, 268—69). Ezt a véleményt most is fenntartom, de lényeges módosítással. Most ti. úgy látom, hogy a nyugat-ruméliai $\ddot{o} > \ddot{u}$ változás a magyar származású Murád portai tolmács török szövegeiben is megvan (az anyag BABINGERNÉL: a Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit-ben, 45—51 stb.).

Murád tolmács korának magyar hangjelölését használja; az $\ddot{o}$ hangot *ew* jellel írja és az $\ddot{u}$ -t *u*-val vagy *v*-vel, mégpedig olyan következetesen, hogy semmi kétség nem foroghat fenn. Már most azt találjuk nála, hogy az ó-oszmánli * $\ddot{o}$ hangot bizonyos szavakban *ew* (egyszer *o*) képviseli, bizonyos szavakban pedig *u*, *v*. Ilyen szavak:

1. *ew* = $\ddot{o}$

gyewr- = *gör* 'látni' (15, 21, 22, 23, 24, 56, 60, 62, 63, 79, 81, 94 sz.); *gewr*- (63); *gyuwr*- (9)

gyewre = *göre* 'szerint' (13)

gyewz = *göz* 'szem' (40, 79, 87, 94)

kyewr = *kör* 'vak' (60, 71)

gyewkqsek = *gökček* 'szép' (51, 86)

gewgs = *göç*- 'költözni' (76)

yewrulumek = *yörül*- 'elfáradni' (17)

gsewp = *čöp* 'szálka' (79).

2. *o* = $\ddot{o}$

ote = *öte* 'túlsó' (59).

3. *u*, *v* = $\ddot{u}$ (< $\ddot{o}$)

giungul = *günül* 'szív' (5, 54); *gyungul* (54, 86, 102); *gyvngul* (113); *gyungl*- (35, 39, 53, 87, 99)

gyuszer = *güster*- 'mutatni' (10, 14); *guszter*- (58)

gyug = *güg* 'ég' (13, 26)

gyuzet = *güzet*- 'figyelni' (82), *guzed*- (82)

dun = *dün*- 'megfordulni' (31, 59)

- szuz* = *süz* 'szó' (1, 21, 23, 32, 47, 51, 78, 81)
szuyle- = *süyle-* 'mondani' (67, 79, 85), *szuyl-* (80)
suyle = *süyle* 'úgy' (6, 13, 99)
buyle = *büyle* 'így' (41, 47, 89)
vl- = *ül-* 'meghalni' (6, 50, 102, 106)
vksuz = *üksüz* 'árva' (111)
vng = *ün-* 'előrészt' (19, 64)
vykun- = *üykün-* 'utánozni' (48, 56)
vz- = *üz-* 'maga' (79, 99).

Ezeknek az adatoknak a hangjelöléséhez először is meg kell jegyezni, hogy az „u” betű a török szövegben az *ü* hangon kívül az *u* hangot is jelöli, úgy, mint Murád magyar szövegében is (a magyar szöveget l. GRAGGERNÉL, i. m. 55 skk.), — továbbá, hogy az „u” betű az *ü* hang jelölésére más példákban, tehát olyan szavak tövében, melyekben östörök *ü* van és szuffixumokban számtalanszor előfordul. Az „ew” betűcsoport a magyar szövegben is a — rövid vagy hosszú — *ö* hangot jelöli. (L. BABINGER: i. m. 52). Figyelemre méltó a szókezdő *ü*-nek következetesen „v”-vel való jelölése.

Kétségtelen tehát, hogy Murád nyelvjárásában, mely ruméliai nyelvjárás volt, az ó-oszmánli *ö hangot részint *ö*, részint pedig *ü* képviselte, ugyanúgy, mint Vidinben, illetőleg a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban. (Vidint azért emelem ki, mert az ottani nyelvjárást ismerem legjobban.) Az *ö* > *ü* változás azonban Vidinben — mint láttuk — csak bizonyos szókban mutatkozik. Most tehát felmerül a kérdés, hogy a Murád török szövegeiben látható *ö* > *ü* változás ugyanazokban a szókban lép-e fel, mint Vidinben. Helytelen volna azonban a kérdést így tenni fel, mégpedig azért, mert a nyugat ruméliai nyelvjárásokról szóló gyér ismereteink alapján is megállapíthattuk — a *köprü* 'hid' és *ördek* 'kacsa' példákban (l. 398—399. l.), hogy az *ö* > *ü* változás nem ment végbe következetesen a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban.

Mielőtt tovább mennék, egy elvi kérdést akarok érinteni, a hangfejlődés törvényszerűségének a kérdését. Az oszmán-törökben vannak hangtörvények és hangfejlődési tendenciák. Hangtörvény például az ó-oszmánli *-g*-nek köznyelvi *ø*, illetőleg *y* képviselése, mely általában minden esetben így van. Hangfejlődési tendencia a szóeleji *t* > *d* változás, mely bizonyos szókban fellép, bizonyos szókban nem. Az oszmán-törökben nagyon sok ilyen hangfejlődési tendencia van. Igen tanulságos ebben a tekintetben például CAFER-OĞLU gazdag anatóliai szöveggyűjteményének olvasása. Ezek a fejlődési tendenciák néha egészen sajtáságos állapotokat teremtenek. Gondoljunk csak az eredeti *b-* képviselére az oszmánli köznyelvben: egy szóban *ø* képviseli (*bol-* > *vol-* > *ol-* 'lenni'), néhány szóban *v-* (*var* 'van', *var-* 'menni', *ver-* 'adni'), más szókban *m-* (*malaq* 'bivalyborjú', *menekše* 'viola' [*<* perzsa], *meše* 'tölgy' [*<* perzsa]), megint másokban *p-* (*~ b-*) (*pek* 'nagyon', *parmaq*

'ujj', *bin- ~ pin-* 'felszállani', *bīnar ~ pīnar* 'kút' stb.), s emellett a rendes képviselője *b-* (*bīl-* 'tudni', *beš* 'öt' stb.).

Az ilyenféle hangfejlődési tendencia természetes velejárója egyrészt, hogy egy hangváltozás a közösség nyelvében bizonyos szókban végbemegy, bizonyos szókban nem megy végbe, másrészt, hogy egy hangfejlődés egy nyelvi közösségen belül is bizonyos helyeken érvényesül, bizonyos helyeken nem érvényesül.¹

Ilyen fejlődési tendencia a ruméliai nyelvjárásokban az *ö > ü* változás is, mely különféle helyeken különféle módon érvényesül.

Egyébként az *ö > ü* változásnál a nyugat-ruméliai nyelvjárások és Murád feljegyzései között bizonyos sokatmondó egyezések állapíthatók meg. A *gör-* 'látni', *göre* 'szerint' (a *gör-* gerundiuma), *göz* 'szem', *kör* 'vak' szavak Vidinben sem mutatják az *ö > ü* változást (a *göz* 'szem' szónak Adakalén *güz* alakja is van). A *gönül* 'szív' szó Adakalén rendszeren *günül*-nek hangzik; *dön-* 'megfordulni' — Vidinben *dun-*, Adakalén *dün-* és *dön-*; a *söz* 'szó' — Adakalén *süz*, *soz*, *söz*; az *öl-* 'meghalni' — Vidinben és Adakalén is *ül-*; az *öksüz* 'árva' és *ön* 'előresz' Vidinben és Adakalén is *ü*-vel hangzik. Egyes más szókra Nyugat-Ruméliából nincs adatom. Ha volna, még több egyezést lehetne megállapítani Murád nyelve és a nyugat-ruméliai nyelvjárások között az *ö képviselőjére vonatkozólag.

7. A szóbeljei *g > ~ γ* esetében azok az alakok, melyek e hangot megőrizték, eredetiek. Az ó-oszmánliban ez a *g* még általában megvolt, csak a középoszmánliban kezdődik az eltűnése. (L. KAKUK ZSUZSA fent említett dolgozatát.) Nyugat-Rumélia minden nyelvjárása — mint láttuk — máig megőrizte ezt a hangot, míg Kelet-Ruméliában mindenütt eltűnt. Anatóliában vannak nyelvjárások, amelyekben eltűnt s vannak olyanok, melyekben megvan. Az utóbbi kérdést érdemes volna részletesen megvizsgálni.

8. A *y*-praesens kérdésével hosszabban kell foglalkoznunk. FOY 1903-ban (MSOSW VI, 161) ezt írja róla: „Feltűnnek a bulgáriai törököknél, pl. Vidinben, a következő formák:

1. <i>yapayim</i> [<i>yapa:yim</i>]	'csinállok' = Ruszcsukban <i>yapa'yorum</i> .
2. <i>yapayin</i> [<i>yapa:ysin</i>]	<i>yapayorsun</i>
3. <i>yapay</i>	<i>yapayor</i> .

Műlinen gróf alkalomadtán úgy nyilatkozott, hogy itt régi tatár maradványokkal van dolgunk. Valóban, KŰNOS is arról beszél (Kisázsia török dialektusairól, I, Budapest, 1896, 122. l.), hogy a *yapay* = *yapıyör*, *gidey* = *gideyör*,

¹ Évek óta beszélek előadásaimban — főleg MEILLET hatása alatt — arról, hogy a török hangtörténet csak a fejlődési tendenciák gondolata alapján érthető meg. Ugyanerre az eredményre jutott a magyar hangtörténetre vonatkozólag BÁRCSI GÉZA (vö. pl. Magyar hangtörténet, 1954, 95. l.: „Az ómagyar korszakot a hangváltozási tendenciák kusza egymásba fonódása, kereszteződése jellemzi”). Vö. SEVORTJAN, Фонетика турецкого литературного языка, 17. l. SEVORTJAN gyakran beszél a török hangfejlődési tendenciáiról.

baqay = *baqıyor* alakok Ajdinban tatár alakok. 'Antebben, Észak-Szíriában Martin Hartmannak feltűntek ezek a formák: *gıdeyim*, *gıdeyin* stb. *gıdeyorum* stb. helyett. — . . . Ilyen alakok vannak KÚNOS ajdini Naszreddin-szövegében is, pl. *neye istejin* 'mért akarod?' (35. sz.), azután *-eyin*, *-ey-re* rövidítve; így a *ne yey* 'mit eszel?' kifejezés (41. sz.) nem *ne yersin*-nek felel meg, hanem *ne yeyorsun*-nak, mert a felelet rá így hangzik: *yeyom* = *yeyorum*."

FÖY véleményével szemben KOWALSKI a *y*-praesens keletkezését a következőképp magyarázza (WZKM XXXIII, 230, 13. és 15. j.; Osm.-türk. Dial. 64., 66. §): „Bizonyos ruméliei nyelvjárásokban (különösen az adakalei nyelvjárásban) az aoristosi participium szóvégi *r*-je csaknem szabályszerűen *y*-vé lesz: *qazay* (*qazar*), *saçayler* (*saçarlar*), *üldiriy* (*öldürür*) stb. . . . A *y*-vel és *r*-rel képezett alakokat néha vegyesen használják: . . . *fil qadar oliy* . . . és mindjárt utána *fil qadar olur* . . . stb. A *y* előtti magánhangzók különbsége: *gıdey*, de *geliy*, *yapay*, de *aliy* . . . teljes bizonyossággal utal arra, hogy a *gıdey* alak *gıder*-re, a *geliy* pedig *gelir*-re megy vissza, tehát hogy ezek az alakok valóban aoristosi formák és nem praesensformák, mint FÖY . . . gondolta . . .”.

Ez a magyarázat nem volna valószínűtlen. A fejlődést a következőképp lehetne elképzelni: *gelir* > *gelı* (ilyenféle fejlődéseket bemutat KOWALSKI, Osm.-türk. Dial., 64., 66. §, Les turcs . . . de la Bulg. NE., 25. l. 4. sor skk.) > *geliy*, *gelirsın* > *gelısın > *gelıysin*. Ilyen formákból behatolhatott a *y* a *gıder*, *gıtmez*-féle alakokba is.

Ennek ellenére az a nézetem, hogy a *y*-praesens képzője nem az aoristosi *r*-re, hanem a *yor*-praesensre megy vissza. Ennek a feltevésére különféle okaim vannak.

A „kötőhangzó” nem döntő. A régi oszmánliban a *gelı-yor*-, *alı-yor*-alakok mellett az *a-e*-gerundiummal alakult formák (*gele-yor*-, *ala-yor*-) is voltak. Nem tagadhatjuk azt a lehetőséget, hogy az utóbbi alakok szerepet játszottak a szóban levő fejlődésben s nem érthetetlen az sem, hogy végül az aoristos kötőhangzója, melynek alakja ma *a*, *e* ~ *ı*, *i*, *u*, *ü*, behatolt a *y*-praesens alakjaiba. Az sem lényegtelen, hogy — mint látni fogjuk — a *y*-praesens kötőhangzója nem mindig azonos az aoristos kötőhangzójával.

Legsúlyosabban azonban az esik latba, hogy a *yor*-praesens — mint láttuk — a nyugat-ruméliei nyelvjárásokban mindenütt hiányzik, ahol a *y*-praesens megvan. S ugyanezt látjuk északkeleti Anatóliában: a *-yor* hiányzik és helyette a *y*-praesens különféle alakjai jelentkeznek. (B. ATALAY: Türk Dili 1933, 4. sz. 81—82. l.: Trapezuntban a köznyelv *gıdiyor*, *geliyor* alakjait *gıdiy*, *geliy* képviseli.)

A *-yor*-nak *-y*-vé való fejlődését a rendelkezésre álló nyelvjárási szövegek alapján nyomon is követhetjük.

A *-yor* suffixum szerintem — a jelentéstani nehézségek ellenére — az ó-oguz *yor*-, *yori*- 'gehen, wandeln, ausgeführt werden; deskr. Verb.', *yür*- [*yüri*-] 'gehen; deskr. Verb.: zu tun pflegen' (l. v. GABAIN, Alttürk. Gr.)

igével függ össze. (A jelentéstani nehézség az, hogy ez az ige tartósabb cselekvést jelöl, az oszmánli *-yor* meg rendesen most folyó cselekvést fejez ki. De itt jelentésváltozások jól elképzelhetők.) Ez az ige sok származékban megvan a régi és az újabb török nyelvekben (l. többek közt oszm. *yorga* 'a lónak egy járásmódja', *yort-* 'ténferegni').

DUDA (Die Sprache der Qyrc Vezir-Erzählungen, 89) és a Tanıklariyle Tarama Sözlüğü (I, II), de más források is, XV. századi példákat idéznek e képzőre, melyekben még *-yorur* az alakja. Ez az alak még ma is él Anatóliában, l. pl. V. A. МАКСИМОВНАЛ, Опыт изсл. тюркских диалектов в Худавендгяре и Карамании (Spb. 1867, 70—71. l.; csak idézetekből — pl. FOY : MSOSW 1903, 160 — ismerem) : *ğazıyorur* 'er geht herum', *gülyorur* 'nevet', *baylayorur* 'köt', továbbá CAFEROĞLUNÁL, Orta-Anadolu AD, 20. l. (Niğde-i vilájet) : *atıyorur* 'dob', *çixıyorur* 'kijön', *söylenıyorur* 'mondja magának', *bıřıyorur* 'föz' stb. Bizonyos területeken és különösen a régi korban a *yor-*, *yori-* helyén ugyanebben a funkcióban a **yöri-* ~ *yüri-* 'menni, vonulni' alakpárt látjuk. Vö. *yörük* ~ *yürük* 'nomád' ('Türkçe Sözlük²), továbbá az Antalya és İcel (Mersin) között használatos alakokat : *doıuyörür* 'születik', *oluyörür* 'lesz' (B. ATALAY, i. c.), aztán a kérdés irodalmában gyakran emlegetett régi köznyelvi *ü-s* alakokat. B. ATALAY Bey-pazarı környékéről — Ankarától nyugatra — *gelıyürü*, *güıyürü* alakokat idéz.

S. DUDA, a. a. O. ; KOWALSKI, Osm.-türk. Dial. 31—32. h. = EnzIsl. IV, 1007—8 ; B. ATALAY, „Yor” eki. Türk Dili 1933, 4. sz. 81—82. l. ; RAMSTEDT, Kor. Etym. MSFOu XCV, 1949, 18. l. ; AALTO—SALONEN : JSFOu LII, 4 : 3 ; BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 326. l.

A *yor*-praesensnek már a régi oszmánliban sok variánsa van, a mai nyelvjárásokban meg éppen számtalan változatban lép fel. Ezeket KOWALSKI az i. h. részletesen és gondosan tárgyalja. KOWALSKI dolgozatának megjelenése óta sok új anyag látott napvilágot és az ő fejtegetéseit most lényegesen kiegészíthetjük. Bulgáriai utazásaink idejében is, 1954-ben és 1955-ben, mindenütt ahol dolgoztunk, feljegyeztük a képző alakjait.

Felesleges most a *-yor* változatait felsorolni. Gyakori bennük a *y* és az *r* eltűnése. A *y* helyén különféle területeken *v* jelenik meg s az *o* magánhangzó váltakozik *u*, *ü*, *i*, *i*, *a*, *e*, *ö* magánhangzóval vagy *e* magánhangzók válfajai-val ; néha redukált magánhangzó, hosszú magánhangzó vagy diftongus jelenik meg az *o* helyén és így tovább. A személyjeleknek a képzőhöz való járulásával újabb változatok keletkeznek. Az is előfordul, hogy az *r* után még fellép egy magánhangzó. A mássalhangzós végű ige után kötőhangzó van, mely eredetileg gerundiumképző, ez a legtarkább változatokban jelentkezik, összeolvad a mellette levő hangokkal, vagy eltűnik.

A változatok nagy tömegében van egy *-yir* alak, mely északkeleti Anatóliában nagyon el van terjedve, KÚNOS szerint a trapezunti lázoknál általános használatban van (NyK XXII, 279 skk.).

KOWALSKI (i. h.) KÚNOS közlései alapján idézi ezeket: *aqair* 'folyik' (köznyelvi *aqiyor*), *yayayir* 'esik az eső' (*yayiyor*), *çixilmayir* 'nem mennek ki', (*çixilma[ı]yor*), *geliyir* 'jön' (Samsun-Trapezunt; KÚNOSnál több példa is van). Saját gyűjtéséből közli KOWALSKI: *çeki'ir*, *tartil'i'ir*, *soru'ir*, *dur'miir*, *duşunmiir* (Sivastól délre).

RÄSÄNEN mäni-dalaiból, Rizéből: *Ǿ'elmeyirsun* 'nem jösz' (88. sz.), *Ǿ'ide.yrum* 'megyek' (100; vö. 104, 155), *Ǿ'ide.yirt'en* 'mikor mentél' (101); a Trapezunti vilájetből: *seveyirum* 'szeretek' (161), *tara.irim* 'fésülök' (209). L. még: Chansons, 18. l. 16. sz. és 381. l. 1. sor).

Ennek az alaknak van *-yr* változata is, l. RÄSÄNEN, Mäni-Lieder, Trapezunt: *cideyrum* 'megyek' (237. sz.), CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, Trapezunti vilájet: *anla.yrim* 'értem' (143 : 3), *kidēyrim* 'megyek' (173 : 7), *pulamāyrim* 'nem található' (175 : 35). Erre az alakra még visszatérünk.

Tudjuk, hogy az *r* a törökben gyakran eltűnik, az oszmánli nyelvjárásokban is. Nagyon gyakori a *bi* forma *bir* 'egy' helyett és *-yo* a *-yor* helyett (RÄSÄNEN, Chansons, 9. l.). A *yir*-praesensben is bekövetkezett az *r* eltűnése. KOWALSKI (i. h.) ezeket említi: *eseyi* 'fúj' (*esiyor*), *sariyi* 'begöngyöl', (*sari-yor*), *donaniyi* 'díszítették' (*donaniyor*). Nagy számmal találunk ilyen alakokat (*-yi*, *-yī* stb.) CAFEROĞLUNAK egy a Tokati vilájetből való szövegében (Sivas ve Tokat İAT, 187—89): *diyi* 'mondja', *geliyi* 'jön', *yapiyi* 'csinál', *aliyi* 'vesz', *götürüyü* 'vezet' (*getiriyo* 'hoz', *aliyo* 'vesz' mellett). Az Ordui vilájetből (Kuzey-Doğu İAT, 3—4): *gidīyi* 'megy', *vèriyi* 'ad', *çigīyi* 'kimegy' stb. Délen sem ismeretlenek az ilyen alakok. A Gaziantebi vilájetből közli CAFEROĞLU ezeket (Güney Doğu İAT, 194 skk.): *söyliyi* 'mondja', *dēyi* 'mondja', *parliyi* 'fénylik' stb.

A *-yi*-ből azután egy *-y* alak fejlődött. Az idézett szövegekben a *-yi* stb. mellett ezt a másik, még rövidebb alakot is megtaláljuk. Így pl. az a Tokati vilájetben feljegyzett szöveg, melyből a *-yi* alakra példákat idéztem, ilyen alakokat is ad: *yapıy* 'csinál', *dıy* 'mondja', *verıym* 'adok', *varıylar* 'mennek', *eddürüylar* 'csináltatnak' (*yapıyillar* 'csinálnak' mellett). Az Ordui vilájetben *-yi*-féle alakok mellett van: *dönıy* 'visszatér', *vèriy* (*vèriyi* mellett) 'ad', *sormıy* 'nem kérdez', Gaziantebben pedig általános használatban van a *y*-praesens. A köznyelvi *geliyor*, *oluyor* alakoknak itt *geliy*, *oluy* felel meg. Emellett a fent tárgyalt *quruluyu* 'felállítatik', *deriliyi* 'összegyűlnek' féle alakok is használatosak. (ÖMER ASIM AKSOY, Gaziantep ağzi, I. k., 155 skk. vö. még V. l., jegyzet; 185—186).

CAFEROĞLU kelet-anatóliai szövegeiből, a Kuzey-Doğu İAT és a Güney Doğu İAT c. kötetekből, a Trapezunti, Malatyai, Eláziğ-i, Tunceli-i vilájetekből sok példát összegyűjtöttem a *-yi* és *-y* képzőkre vonatkozólag, de ezek közlését most feleslegesnek tartom. Azt hiszem, a *-yor* > *-y* fejlődés az elmondottak alapján világos és arra nem lehet gondolni, hogy a nyugat-ruméliai *-y* más eredetű volna, mint a kelet-anatóliai *-y*.

Kifogásolható, hogy a fentiekben a *-y* szuffixum keletkezését főleg a *-yor* alak *-yir* változatával hoztam összefüggésbe. Van *-yi*, *-yo* és *-yu* alak is (l. KOWALSKI, i. h.) és ezekből is keletkeztetett *-y*. Egy ilyen elméletnek ellentmond a fent tárgyalt anyag, melynek tanúsága szerint a *-y* főleg a *-yi* alakokkal áll összefüggésben. A nyugat-ruméliai alakok (*-yir*, *-yi*), melyeket mingyárt tárgyalni fogok, szintén e mellett szólnak. Egyébként nemcsak lehetséges, hanem egyenesen valószínű, hogy a *-y* az esetek egy részében *-yi*, *-yu*- *-yo*-féle alakra megy vissza.

Menjünk most át ruméliai területre.

Ruméliában szintén vannak igeragozási alakok, amelyek a fent kifejtett *-yor* > *-yir* ~ *-yir* > *-yi* ~ *-yi* > *-y* fejlődés mellett szólnak.

Vidinben feltűnt nekem, hogy a szövegek lejegyzésénél hébe-hóba felbukkant egy sajtáságos, ritka forma, egy *-yr*- képzős praesens. Kiderült — ha jól emlékszem, HASAN EREN figyelmeztetett rá —, hogy ez az alak csak az első személyben használatos. Példák: *baqa'yrım* 'nézek', *yapa'yrım* 'csinállok', *seve'yriz* 'szeretünk', *de'yriz* 'mondjuk'. Ugyanez a forma, de *i*-vel a két mássalhangzó között, mutatkozik Adakalén: *arayirim* 'keresek' (KÚNOS, Volksm. 109 : 37), *üliyirim* 'meghalok' (Népd. 14 : 7), *bulamayirim* 'nem találhatok', *saramayirim* 'nem ölelhetek' (Népd. 86 : 9, 11).

Feljegyeztük ezeket az alakokat délen, a blagoevgradi átmeneti nyelvjárásban is: *ali'yrım* 'veszek', *ali'yırsin*, *aliyir*, *aliyiriz*, *aliyırsiniz*, *aliyırlar*.

E *-yir*, *-yr* formák mellett Nyugat-Ruméliában is megjelenik a *-yi*, nem mindenütt, csak Adakalén, de egészen világos példákban: *noliyi* 'mi történik?' (Volksm. 17 : 19), *baylayi* 'köt' (Vm. 19 : 32), *benzeyi* 'hasonlít' (Vm. 135 : 27), *yaniyi* 'ég' (Népd. 24 : 24, 24 : 27), *tuteyi* 'füstöl', *üteyi* 'énekel', *yeteyi* 'elég' (Népd. 28 : 6, 7. 8).

A *-y* szuffixum tehát Nyugat-Ruméliában ugyanúgy viszonylik a tárgyalt hosszabb alakokhoz, mint Kelet-Anatóliában.

Gazdag, részint hasonló, részint eltérő fejlődést mutat a *yor*-praesens északkeleti Bulgáriában. KOWALSKI ezt írja (Les turcs ... de la Bulgarie du nord-est, 17. l.): [Deli Ormán és a környező vidékek nyelvjárásának jellemző vonásai] 10. A durativ praesens participiumának képzője nem *-yor*, hanem *-yer*, *-yér*, *-yir*, *-yir*, vagy a *y* eltűnésével: *-er*, *-ér*, *-ir*, *-ir*. Ezen kívül megjelenik egy vokalikus elem az egyes szám 3. személy végén: *-yeri*, *-yèri*, *-yiri*, *-yiri*, *-yiri*, *-eri*, *-èri*, *-iri*, *-iri*, *-iri*, olyan alakok mellett, amelyek ezt az elemet nem mutatják. S mivel a durativ praesens részint az *-a*, *-e*, részint az *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* végű gerundiumból képződik, ilyenformán az egyes számú 3. személyű alakok nagy száma keletkezik, melyeket részint egyszerre használnak, részint más-más vidéken: *gel-e-yeri*, *gel-e-eri*, *gel-e-er*, *gel-e-yiri*, *gel-e-iri*, *gel-e-ir*, *gel-i-yeri*, *gel-i-yiri*, *gel-i-eri*, *gel-i-iri*, *gel-i-er*, *gel-i-ir* stb."

Itt, a KOWALSKITól megvizsgált északkelet-ruméliai területen tehát *-y* alak nem keletkezett.

Ezzel szemben a gagauzban és a KOWALSKI által nem kutatott kelet-ruméliai nyelvjárásokban vannak szórványos esetek, mikor a *yor*-praesens *-y* alakban jelenik meg.

L. A. POKROVSKAJA, a szovjet akadémia Nyelvtudományi Intézete török szektorának egyik munkatársa Moszkvában, arra figyelmeztetett, hogy a moldvai és ukrainai köztársaság bizonyos gagauz falvaiban megvan a *y*-praesens. Ő Vulkaneštiban ilyeneket jegyzett fel: *geliy* 'jön', *veriy* 'ad', *laf ediy* 'beszél', *bāriy* 'ordít', *iniy* 'leszáll', *uruliy* 'megsebesül', *suliy* 'ítat', *atliy* 'ugrik', *āliy* 'sír' (*sula-*, *atla-*, *āla-* igékből), *čiqiy* 'kimegy'. Ilyen alakokat jegyzett fel Kotlovina, Kurču (Vinogradovka) és Avdarma falvakban is. Vulkaneštiban, Kotlovinában és Kurčuban — mondja L. A. POKROVSKAJA — a beszédben szinte kizárólagosan a *y*-praesenset használják. (A vokalizmus miatt idézek két avdarmai alakot: *čarpïy* 'kiöblítik', *bičiyar* 'aratnak'.)

Ezen kívül L. A. POKROVSKAJA feljegyezte a következő alakokat, melyek közül többnek a vokalizmusa eltér az aoristos vokalizmusától s melyeknek végéről a *-y* elmaradhat: *gele(y)* 'jön', *qalqï(y)* 'feláll', *dure(y)* 'áll', *pine(y)* 'felszáll', *gide(y)* 'megy', *qali(y)* 'marad'. A *y* elmaradása a *y*-praesensben — különösen *i* után — a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban is előfordul.

Megtaláljuk azután a *y*-praesenset Balčikban, ahol 1954-ben feljegyeztük, hogy a *yor*-praesens ismeretlen s helyette ilyen alakok használatosak: *gidi'yim*, *-ysin*, *-yi*, *-yiz*, *-ysiniz*, *-yler* 'megyek stb.'. Figyelemre méltó a *-yi* és *-y* alakok váltakozása ugyanabban a paradigmában. Ez is arra mutat, hogy a *-y* szuffixum *-yi* (< *-yir*)-ből keletkezett.

Stara Zagorában ezt a mondatot jegyeztük le: *yapāsini-da aliylar* 'nyernek [a birkától] gyapjút is'. Itt a *geli'yorum*, *-rsun*, *-r*, *-ruz*, *-rsunuz*, *-rlar* paradigma mellett ez is él: *geli'yom*, *-yon*, *-yo*, *-yoz*, *-yonuz*, *-yorlar* 'jövök stb.'.

Sajátságos esetünk volt Slivenben. Nagyobb társaság gyűlt össze a kikérdezésnél és a társaság több fiatal tagja azt állította, hogy ők használják ezt a praesens-formát: *yaša'yim* 'élek', *-ysin*, *-y*, *-yiz*, *-ysiniz*, *-ylar*, — *sevi'yim* 'szeretek', *-ysin*, *-y*, *-yis*, *-ysinis*, *-yler*. Feljegyeztük tőlük ezt a mondatot: *o Burgazda yašay* 'ő Burgasban él'. Az idősebb emberek kétségbe vonták hogy ez az alak megvolna Slivenben. Itt a rendszeren használt praesens-forma: *sevi'yom* 'szeretek', *-yon*, *-yo*, *-yos*, *-yonus*, *-yorlar*.

Itt említtem meg, hogy a *y*-praesens megvan azerbajdzsáni területen is. L. Гов. мур. группы азерб. яз. 114. l.:

<i>aleyam</i>	<i>käleyäm</i>
<i>aleysan</i>	<i>käleysän</i>
<i>aley</i>	<i>käley</i>
<i>aleyux</i>	<i>käleyük</i>
<i>aleysuz</i>	<i>käleysüz</i>
<i>aley</i>	<i>kälej</i>

IV. A NYUGAT-RUMÉLIAI NYELVJÁRÁSOK KAPCSOLATA ÉSZAKKELETI ANATÓLIA NYELVJÁRÁSAIVAL

A nyugat-ruméiai és az északkelet-anatóliai nyelvjárások között egyezések vannak. Ezek az egyezések olyan természetűek, hogy a két nyelvjárás-terület között történeti összefüggést kell feltennünk. Az egyezések nem lehetnek a véletlen következményei. Hogy teljes világossággal lássuk a dolgot, szükség volna különösen az illető anatóliai nyelvjárások részletes monográfiájára, a szóban forgó jelenségek előfordulásának térképeken való szemléltetésére. Úgy látom azonban, hogy PISAREV leírása a trapezunti és rizeai nyelvjárásról (Zap. Vost. Otd. XIII, 173 skk.), továbbá RÄSÄNEN és CAFEROĞLU terjedelmes nyelvjárás szövegei elegendő anyagot nyújtanak a fenti tétel bebizonyítására.¹

I. A szóvégi *ï, u, ü* PISAREV két epikus szövegében rendszeresen nem változik, de a nyelvtani vázlatban (175. l.) ott van a *qapï* szó (közny. *qapï*) a következő ragozási alakokkal: *qapïnïn, qapïye, qapïyi*, — emellett ott van a *qiz* 'leány' szó, melynek ragozási alakjai: *qizïn, qize, qizi, qizde*. A *-li, -li, -lu, -lü* képző PISAREVNél *-li* alakban van meg (175. l.): *atli* 'lovás', *buynuzli* 'szarvas' ('рогатый'), *yanaqli* 'arcú', *qïrmïzi yanaqli* 'piros arcú'. Történetileg a *-li*-hez tartozik a necessitativus: *yapmali, baçmali* (176. l.). Azokban a különösen értékes, dalokat és közmondásokat tartalmazó szövegekben, melyeket PISAREV a 178—181. lapokon közöl, ilyen alakokat találunk: *çovardasïni* 'a könnyelműeket' (178), *yali—yali* 'a part mentén', *boyali* 'festett', *boyli* 'termetű' (179), *tablali* 'sapkás', *arabasïni* 'kocsiját', *yoli* 'az utat' (180), *quri* 'száraz' (181) s ezek mellett ilyeneket: *aša'ï* 'le', *šašafunu = çaršafïnï, dišari* 'ki' (178), *onu* 'azt' (179), *oldu* 'lett' (180).

RÄSÄNENNél (Chansons) a köznyelvi szóvégi *ï, u, ü*-t rendszeren *i* képviseli: *qari* 'havat' (26 : 9), *qaldï* 'maradt' (12 : 9), *varmi* 'van-e?' (12 : 10), *quruldï* 'felállították' (12 : 16), *olurdï* 'történt' (12 : 18), *oldï* 'lett' (16 : 11), *nürdï* 'összehajtotta' (34 : 2), *yüzümi* 'arcomat' (32 : 9). Kivételesen vannak itt ilyen alakok is: *q'onayï* 'a konakot' (12 : 30), *yemeyï* 'az ételt' (14 : 6 ; itt szabályosság van, l. RÄSÄNEN, 8. l. lent), *onumu* 'ötet?' (24 : 7), *türkü* 'dal' (32 : 18, de 44 : 11 : *türki,yi* 'a dalt'), *t'op'eyï* 'kutyája' (Mäni-Lieder, 106. sz.).

CAFEROĞLUNál a Trapezunti vilájetben feljegyzett *Pisig* 'A macska' c. elbeszélésben szóvégi *i* van a következő adatokban (Kuzey-Doğu İAT):

¹ MARTTI RÄSÄNEN, Eine Sammlung von Mäni-Liedern aus Anatolien. Helsinki (Société Finno-Ougrienne), 1926. JSFOu XLI. — —, Chansons populaires turques du nord-est de l'Anatolie. Helsingforsiac (Societas Orientalis Fennica), 1931. Studia Orientalia IV 2. — —, Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien. Helsinki—Leipzig (Societas Orientalis Fennica) I, 1933 ; II, 1935 ; III, 1936 ; IV, 1942. Studia Orientalia V, VI, VIII, X. — A. CAFEROĞLU, Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar. I. İstanbul (T. D. K.), 1942. — —, Anadolu Ağzlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1943. — —, Sivas ve Tokat İlleri Ağzlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1944. — —, Kuzey-Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1946.

buni (154 : 18), *puni* (153 : 10) 'ezt', *ayizini* 'száját' (153 : 24), *süçani* 'az egeret' (153 : 29), *parami* 'a pénzemet' (154 : 5), *ayuyi* 'a medvét' (154 : 33), *yani* 'oldala' (153 : 10), *öli* 'halott' (154 : 15), *doyri* 'egyenesen' (155 : 21), *köyli* 'falusi' (155 : 23), *sopaları* 'botjaik' (153 : 22), nem *-i* van a következőkben : *köyli* 'falusi' (155 : 21), *döndü* 'visszatért' (154 : 35), *garšu* 'szembe' (155 : 1).

Ez a *Pisig c.* elbeszélés, amelyből a fenti alakokat idézem, nagyon figyelemre méltó a mi szempontunkból : a nyugat-ruméliai nyelvjárásnak csaknem minden tárgyalt sajátosságát mutatja. Még gyakran fogom idézni. A helység, Sürmene, ahol CAFEROĞLU feljegyezte, Trapezunttól 30—40 kilométerre keletre, Trapezunt és Of között van, a tengerparton.

Hasonló a helyzet CAFEROĞLU egyéb északkelet-anatóliai szövegeiben. Így a Rizei vilájetből való dalokban (i. m. 259 skk.) : *toplanti* 'gyülekezet' (259 : 2), *yugari* 'fel' (259 : 9), *aryıalı* 'az elválás óta' (259 : 26), *boyu* 'mentében' (260 : 7), *sirasi* 'sora' (260 : 14), *doyurdi* 'szült' (260 : 18), *atumi* 'lovamat' (260 : 3). A Čoruhi vilájetből való szövegekben (Doğu İAT) : *galdi* 'maradt' (219 : 3), *dutuldi* 'elfogták' (219 : 2—3), *sordi* 'kérdezte' (219 : 10), *varmali* 'menni kell' (222 : 3), *davari* 'juhot' (222 : 13) stb. A Karsi vilájetben, az Ardahani kerületben élő afsároknál (Doğu İAT) : *garni* 'hasuk' (140 : 25), *arslāni* 'oroszlánja' (141 : 10), *guzzi* 'bárány' (140 : 17), *öni* 'eleje' (141 : 15), *galdi* 'maradt' (140 : 10), *oldi* 'lett' (141 : 12), *döndi* 'átváltozott' (141 : 14).

Itt azonban beszélni kell arról is, hogy északkeleti Anatóliában az *i* hang a köznyelvi *ı* képviselésében más esetekben is megjelenik s ezzel összefüggésben a magánhangzó-illeszkedés sajátosságos alakokat mutat. (Vö. 407. l.)

PISAREV szerint (175—176. l.) Trapezuntban *i* van *ı* helyett a *-liq* képzőben : *pataqlık* 'mocsaras hely', *alçaqlık* 'aljasság', de vannak ilyen alakok is : *güzelluq* 'szépség', *insaniyetluq* 'emberség', *günluq* '. . . napi'. Más idetartozó alakok : *açilirim* 'kinyilok', *alışırım* 'hozzászokok', *yapalım* 'csináljuk', *baxalım* 'lássuk', *çigalım* 'menjünk ki'. (PISAREV, 176.)

RÄSÄNEN Chansons c. közleményében, Atine helységből, Rizétől északkeletre, a tengerparton : *çadir* 'sátor' (12 : 16) ; Rize : *sarılduk* 'körülfogtak bennünket' (14 : 6), *solinda* 'baljában' (14 : 8), *sardıılar* 'körülfogtak (bennünket)' (14 : 9), *kız* 'leány' (18 : 19), *kırmızı* 'vörös' (22 : 18), *arasında* 'között' (14 : 23), *yıkıtun* 'leromboltad' (18 : 11). Megmarad az *i* γ és χ után (*yemeyi* 'ételt' 14 : 6) s vannak ilyen alakok is : *vardım* 'mentem' (14 : 20), *başım* 'fejem' (14 : 19), *yarımın* 'szeretőmnek a' (16 : 9). RÄSÄNEN Māni-Lieder c. kiadványában, Rizéből : *tanımadum* 'nem ismertem' (89. sz.), *darılur* 'bosszankodik' (91. sz.).

CAFEROĞLU *Pisig c.* szövegében gyakori az *ı* : *Vaqdın zamanında bir faqır varımış. Kimsesi yoyımış. Qurbete çigayım demış. Qaqmıış gitmiş.* 'Volt egyszer egy szegény ember. Nem volt senkije. Elmegyek idegen földre, mondom. Útnak indult.' (153 : 8). Ritkább az *ı* a Rizei vilájet dalaiban (uo. 259 skk., 272 skk., 276 skk.).

Általában azt lehet mondani, hogy az *ĩ* hang az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban előfordul ugyan, nem is ritka, de az *i* az esetek jó részében kiszorította.

Mint már mondtam, nem valószínű, hogy ez a jelenség lenne az oka a szóvégi *ĩ*, *u*, *ũ* hangok *i*-vel való képviselőletének. Ezt azért nem gondolom valószínűnek, mert az általános *ĩ* > *i* változás a kelet-ruméliai nyelvjárásokban nincs meg, ez a változás az északkelet-anatóliai nyelvjárások újítása. De lehet, hogy van valami kapcsolat a két hangváltozás között.

2. Az illeszkedés nélküli *-miš* ragot is megtaláljuk északkeleti Anatóliában. RÄSÄNENNél ritkán szerepel a *-miš*. A mÄni-dalokban, Rizében : *sarĩmiš* 'körülfogta' (116), *aĩlmiš* 'kártolt' (117 ; *aĩlmiš p'ambuk d'ibi* nem „die war erweicht wie Baumwolle”, hanem „olyan volt, mint a kártolt gyapjú”) ; Trapezunt : *q'omuš* 'helyezte' (255), *q'ara-ĩmiš* 'feketék voltak', *b'elÄ-ĩmiš* 'szerencsétlenség volt' (275).

CAFEROĞLU *Pisig* c. elbeszélésében rendszeren a *-miš* formát találjuk, de — ritkábban — *-miš*, *-muš*, *-müš* is van. A 153. lapon, a 20—24. sorban a következő példák fordulnak elő : *dönmiš* 'visszatért', *varimiš* 'volt', *qačmiš* 'elszaladt', *čalmiš* 'lopott', *qoymiš* 'helyezte', *almiš* 'vett', *almišler* 'vettek'. A szöveg más részeiben azonban ilyen alakok is vannak : *atmiš* 'dobott' (154 : 29), *boymuš* 'megfojtotta' (153 : 29), *qalmamiš* 'nem maradt' (153 : 29), *ğirmüš* 'behatolt' (154 : 36), *ğetürmüšler* 'hoztak' (154 : 13) stb. Ugyanahhoz az igéhez más-más alakban járulhat a *-miš* : *baqmišler* 'látták' (153 : 26) és *baqmišler* (155 : 1), *varimiš* 'volt' (153 : 8) és *varimiš* (153 : 20), *qaqmiš* 'útnak indult' (153 : 9) és *qaqmiš* (155 : 6), *cüymiš* 'felkapaszkodott' (154 : 26) és *cüymiš* 'kiment' (153 : 29), *dönmüš* 'visszatértek' (154 : 10) és *dönmiš* (153 : 20).

CAFEROĞLU más szövegeiben is gyakran előfordul a nem illeszkedő *-miš*. Simona, Trapezunti vilájet : *almišdi* 'vett' (197 : 33) ; Vakfikebir, Mahmutli falu, Trapezunti vilájet : *almiš* 'vett' (199, többször), *olmiš* 'lett' (199 : 19), *kömmiš* 'elásta' (199 : 24) stb. Emellett — ritkábban — vannak ilyenek is : *paqmiš* 'látta' (199 : 23), *atmiš* 'dobott' (199 : 26) stb. Ugyanígy van egy Zelego nevű faluból való mesében (Of, Trap. vilájet, 250 skk.).

A Čoruhi vilájetből való szövegekben a *-miš* alak mutatkozik (Doğu İAT) : *düşmiš* 'esett' (221 : 6), *almišim* 'vettem' (221 : 14), *boyanmiš* 'befestődött' (223 : 10), *tutmiš* 'fogott' (224 : 1).

A Karsi vilájet afsárjainál (Doğu İAT) : *sönmiš* 'elhervadtak' (139 : 26), *ölmiš* 'meghalt' (142 : 3), *süşmiš* 'elhallgatott' (139 : 27).

3. Olyan alakokat is találunk északkeleti Anatóliában, amelyekben a köznyelvi szóbelseji, de nem első szótagbeli *-i*-nek bizonyos esetekben *ĩ* felel meg. A példák száma csekély. Ilyen alakok (CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, Trapezunti vilájet) : *ğeldiyinde* 'jövén' (188 : 8), *izĩn* 'engedelem' (218 : 27 ; 218 : 28 : *izĩn*), *kėdĩp* 'menve' (219 : 6), *kälĩrim* 'jönni fogok' (219 : 10), *kėdir*

'hozz' (219 : 18), *kādirdi* 'hozott' (219 : 19), *kāliy* 'jön' (220 : 20), *kālip* 'jövén' (220 : 17), *čāgilīy* 'visszavonul' (220 : 19), *gēlīy* 'jön' (229 : 19), *gēlīr* 'jön' (229:25).

Ez azonban hamis szemléletet adó leegyszerűsítése a kérdésnek. Amint a 412. lapon kifejtettem, a történeti szempontot kell előtérbe helyezni: hogyan viselkedik a szóbelseji, nem első szótagbeli ó-oszmánli *ü*.

A fenti példák többségében az *i* ó-oszmánli *ü*-re megy vissza (*geldüginde*, *gidüp*, *gelürüm*), a *gēlīy* alakban ó-oszmánli *i*-re. A dolgot tehát úgy lehet formulázni, hogy vannak példák, amelyekben az ó-oszmánli *ü*-t a jelzett helyzetben északkeleti Anatóliában is *i* képviseli és ez az *i* itt is mutatkozik analógikusan is, mint az ó-oszmánli *i* folytatása.

Ezek az állapotok tehát kezdeteikben a XIV—XV. századra mennek vissza, abba az időbe, mikor a nyugat-ruméliai törökség nyelvi ősei még északkeleti Anatóliában laktak. Kevésbé valószínű, hogy a két azonos változás a két területen egymástól függetlenül a későbbi századokban játszódott le.

A kérdéses *ü*-t északkeleti Anatóliában rendszeren *u*, *i* vagy más hang képviseli. L. a következő pontot.

4. Az $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$ változás, mint már mondtam (414. l.), északkeleti Anatóliában is megvan.

Vizsgáljuk meg először, hogy viselkedik az $\ddot{o}$, $\ddot{u}$ az első szótagban.

PISAREV szövegeiben gyakran változatlanok ezek a hangok, de számos példa van arra is, hogy az $\ddot{o}$ -t *o*, az $\ddot{u}$ -t pedig *u* képviseli, mint Vidinben. „Mint majdnem minden anatóliai nyelvjárásban — írja PISAREV a 176. lapon —, a trapezuntiben is, sok olyan szó, melynek a köznyelvben palatális vokalizmusa van, veláris vokalizmussal fordul elő. Pl. *duz* 'sima', „oszm.” *düz*; *o'unde* 'előtte', oszm. *öyünde* (így); *do'un* 'lakodalom', oszm. *döyün*; *gömuq* 'csont', oszm. *gömük*.” A szövegekben: *soyle-* 'mondani' (181, 190), *šoyle* 'úgy', *uč* 'három', *toquldu* ~ Ist. *döküldü* 'lehullottak' (182), *duzuldu* ~ Ist. *düzüldü* 'felállítottatott' (184), *do'uš-* 'harcolni' ~ Ist. *dövüş-* (sokszor), — s ezek mellett: *zügüt* 'szegény' (180) ~ Ist. *züyürt*, *böyük* 'nagy', *söz* 'szó' (181), *sür-* 'tartani' (182), *yüz* 'száz', *düş-* 'esni' (184) stb. Úgy látom, hogy PISAREV feljegyzései szerint az $\ddot{o}$, $\ddot{u}$ hangok *k* és *g* után — éppúgy, mint Vidinben — megmaradnak: *gör* 'nézd' (178), *güzel* 'szép' (180), *göt* 'alfél' (181), *kör* 'vak', *göz* 'szem' (184), *gün* 'nap' (188), de *qucuq* 'kicsi' (179).

RÄSÄNEN a rizei máni-dalokban ilyen alakokat ad: *d'ul* és *d'ul* 'rózsa' (116 és 121) — Ist. *gül*; *yuzi* 'arca' (177) — Ist. *yüzü*; *d'ol* 'tó' (120) — Ist. *göl*; *t'orpinun* 'a hídnak a' (122) — Ist. *köprünün*; *uc d'unnuq* 'három napos' (122) — Ist. *üč gūnlük*; *duštum* 'estem' (123) — Ist. *düštüm*; *t'ömur d'özli* 'szénszemű' (123) — Ist. *kömür gözli*; *dušurdum* 'leejtettem' (126) — Ist. *düşürdüm*; *kūcuq* 'kicsi' (126); *opert'en* 'csókolva' (131) — Ist. *öperken*; *d'ören* 'látó' (134) — Ist. *gören*. A 36. lapon egy dalt közöl RÄSÄNEN, amelyben csaknem minden szó példa a tárgyalt jelenségre. Így hangzik:

yug ustinde uzum var, | uzum sende d'özüm var, | q'öyünüze uç kiz

var, / *küçüüne d'özüm var*. „A szekrényen szőlő van, szőlő, rajtad van a szemem. A falutokban három leány van, közülük a legkisebbiken rajta a szemem.”

A Chansons-ban, a Rizei vilájetből: *uc* 'három' (22 : 12, vö. 24 : 19), *dort* 'négy' (16 : 1, 3, 5), *d'orindi d'oze* 'látható volt' (12 : 8), *d'un* 'nap' (12 : 12), *yuzelli* '150' (12 : 12, 14 : 17), *yürek* 'szív' (12 : 21). A Trapezunti vilájetből: *cözüne* 'a szemeidnek' (24 : 33), *düşünürsun* 'gondolkozol' (24 : 7), *cünde* 'naponta' (24 : 19, 21), *yüreyum* „mon coeur”, illetőleg 'belsőm, gyomrom' (24 : 24), *yüzume* 'arcomra' (26 : 2), *öfkelen* 'haraggal' (30 : 22), *söyle* 'mond' (32 : 16). Itt tehát az első szótag *ö, ü* hangja rendszeren megőrződik.

CAFEROĞLU idetartozó szövegeiben (1. pl. Kuzey-Doğu İAT 153—55, 162—65, 171—76, 181—83) az *ö, ü* rendszeren változatlan; sok olyan alak van mint *söyle-* 'mondani', *ölü* 'halott', *dön-* 'visszafordulni', *köy* 'falú', *güneş* 'nap', *yüz* 'arc', *sür-* 'végighúzni', *tün* (Ist. *dün*) 'tegnap', de — bár ritkábban — találunk ilyen alakokat is: *yuqlen* 'zacskóval' (153 : 34), *duyunumuza* 'lakodal munkhoz' (154 : 18), *uç* 'három' (155 : 19), *quçugıni* 'a kisebbiket közülük' (163 : 11), *doyuş-* 'küzdeni' (163 : 22) — Ist. *dövüş-*, *uşkün* 'három nap' (163 : 25), *usdüne* 'rá' (163 : 37); a Čoruhi vilájetben (Doğu İAT 219 skk.): *soz* 'szó' (sokszor), *don-* 'visszafordulni' (222 : 8—9), *tutun* 'dohány' (222 : 26), *gun* 'nap' (223 : 25) stb.

És hogy van képviselve az *ü* az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban nem első szótagban? (Az *ö* itt nem jön tekintetbe.) Itt is ugyanezt az alternatív képviseletet látjuk, amelyet az első szótagban, azzal a lényeges különbséggel, hogy míg az első szótagban inkább megmarad az *ö, ü*, — a nem elsőben inkább megváltozik (az *ü*). Ugyanezt láttuk délnyugat-bulgáriai területen is (396., 404. l.).

PISAREVNÉL: (dalok, 178—79): *dedüm* 'mondtam' (2. sz.), *geldum* 'jöttem' (3), *belüme* 'derekamra' (4), *benum* 'enyém' (4), *gelub* 'jövén' (5), *keseluq* 'кучоук' (5), *getürdüün* 'amit hoztál' (7 : 1), *senun* 'tiéd' (7 : 4), *günüdür* 'es ist die Zeit des . . .' (7 : 3), *gözüm* 'szemem' (7 : 4), *gideyrim* (8), *giderim* (6), 'megyek', *çiçekli* 'virágos' (5).

RÄSÄNENNÉL ugyanezeket a jelenségeket találjuk. A trapezunti mánidalokban (49 skk.) pl. a következő alakok vannak: *neyük* 'nagy' (221), *benum* 'enyém' (221), *köpeyuñ kızı* 'kutya lánya' (222), *gelürsun* 'jössz' (223), *sevduum* 'kedvesem' (223), *döseunde* 'ágyadban' (226), *sürülür* 'lehet szántani' (228), *yesun* 'egyen' (229), *aidelum* 'menjünk' (230), *venum* 'mondtam' (230) stb. A rizei dalok nyelvében kissé másképp van a dolog (27 skk. l.): *virsin* 'adjon' (116. sz.), *t'esüm* 'vágtam' (117), *duşüm* 'estem' (123), *d'irdum* 'behatoltam' (123), *evlendum* 'megházasodtam' (125), *d'emünun* 'a hajónak a' (126), *duşurdum* 'elejtettem' (126), *kucucq* 'kicsi' (126), *benum* 'enyém' (130), *verdum* 'adtam' (140), *celürum* 'jövök' (165).

Még elmondhatunk néhány feltevést a jelenség történeti fejlődésére vonatkozólag.

Kétségtelen, hogy az „anyaországban”, északkeleti Anatóliában, ez a változás főleg a nem első szótagban látható. Az első szótag *ö* és *ü*-je a legtöbb esetben megmaradt, a nem első szótag *ü*-je ritkábban. Nagyon fontos — amit már említettem —, hogy ugyanígy van a dolog délnyugati Bulgária átmeneti nyelvjárásában is. Ebből azt következtethetjük, hogy a változás még a két nyelvjárás egysége idején, ragokban és képzőkben kezdődött — tehát az *ü* hanggal — és csak lassan, a nem első szótagok hatására terjedt át a tőszótagra. Északkeleti Anatóliában a nem első szótagnak ez a hatása az első szótagra — mint mondtam — világos, de nem túlságosan erős, Nyugat-Ruméliában — illetve Nyugat-Rumélia oly területein, ahol a változás egyáltalában megvan — általánosabb. Vidinben az *ö* és *ü* hangot az első szótagban is általában *o* és *u* képviseli.

A gondolatot tovább is szőhetjük és azt mondhatjuk, hogy az *ü* > *u* változás nem első szótagban, tehát a fentiek szerint az elsődleges *ü* > *u* változás, a palatális illeszkedés megzavarására irányuló tendencia következménye. A tárgyalt jelenségek, azaz az *ö* > *o* és az *ü* > *u* változás tehát végeredményben mind — elsődlegesen a nem első szótagban és másodlagosan, mint kísérőjelenség, a tőszótagban — a magánhangzó-illeszkedés megzavarására irányuló tendencia következményei.

Nem gondolom azonban, hogy az oszmánli nyelvterület minden *ö* > *o*, illetőleg *ü* > *u* változása ilyen módon volna magyarázandó.

E megzavarodásnak további következménye is lett. Veláris vokalizmusú szavakban Trapezuntban bizonyos esetekben *u* helyett *u* jelenik meg (RÄSÄNEN, Mäni-Lieder 47—48); *vičâum* 'késem' (215), *yaylanun* 'a legelőnek a' (218) stb. Megvan ez a jelenség még tőszókban is (Chansons): *küršun* 'golyó' (16 : 6), *otuz* 'harminc' (14 : 16).

Vö. RÄSÄNEN, Chansons, 7. l. és JSFOu. XLV, 3 : 3 skk.

5. A veláris illeszkedés megzavarásában, a *-lar*, *-ler* típusú szuffixumok esetében, a trapezunti nyelvjárás PISAREV szerint ugyanazon az úton halad, mint a vidini és a Vidin körüli nyelvjárások. PISAREV (175. l.) ezt írja : „A főneveknél majdnem mindig *-ler* a többesjel és csak nagyon ritkán *-lar*. Pl. *babaler* 'apák', *arqadašler* 'társak'; de vannak ilyenek is: *atlar* 'lovak', *yapular* 'épületek', — *atler* és *yapuler* mellett.” Igéknél (176. l.) : *vurduler* 'ütötték', *buladžaqler* 'találni fognak', *arasaler* 'ha keresnek'. De éppúgy, mint Vidinben és Adakalén, megtaláljuk ezt a jelenséget Trapezuntban más *a—e* vokalizmusú szuffixumokban is. A dativusban : *Batume* 'Batumiba' (178), *baše* 'fejre' (181), *islame* 'az iszlámnak' (182 stb.), *aslane* 'az oroszlánnak' (184 ; 188 : *aslana*), *qane* 'vérnek' (184), *čiqane* 'a kimenőnek' (186), *iktizaye* 'szükség szerint', *anasine* 'anyjának' (175); ezek mellett : *yanuna* 'hozzád' (178), *yola* 'utra' (180). A locativusban és ablativusban : *yašten* 'kortól' (180), *islamden* 'az iszlámtól' (182), *qorquden* 'félelemből' (184), *bašten* 'fejtől' (186), *zaninde* 'házában' (182), *duvarumde* 'falamnál' (175), *yanunuzden* 'részetekről'

(175); ezek mellett: *haftada* 'héten' (179), *ovada* 'síkon' (180), *soqaqtan* 'utcáról' (180).

RÄSÄNEN trapezunti szövegei lényegesen más képet adnak (Mäni-Lieder 37 skk.). Ezekben csak ilyen többesek vannak, mint *yapraqlar* 'levelek' (162), *qarlar* 'havak' (rímei: *aqarlar* 'folynak' és *baqarlar* 'nézik' 174), *yalduzlar* 'csillagok' (183), *oizlar* 'leányok' (184) stb. Ritkaság, hogy olyan alakokat találunk, mint *valde* 'ágon' (!; 214), *orade* 'ott' (214). Ugyanezt látjuk a Chansons-ban, de előfordul itt a vidini *duyarler* 'hallani fogják' (30 : 5) alak is.

CAFEROĞLU szövegei a Trapezunti vilájetből szintén nem nyújtanak semmi különöset. A veláris illeszkedés szabálya rendesen érvényesül, de ilyen alakokat is találunk, mint *tursunler* 'maradjanak' (163 : 21; Of környéke) *atler* 'lovak' (195 : 31; Trapezunt környéke).

Más a helyzet a Karsi vilájetből való afsár szövegekben (Doğu İAT). Itt csak ilyen alakok vannak mint: *dayler* 'hegyek' (139 : 24), *bayler* 'kertek' (139 : 25), *hëdžranner* 'szenvetések' (139 : 27), *yayleler* 'legelők' (140 : 18), 'püşmanler' 'ellenségek' (141 : 4), *harmande* 'szérűn' (141 : 20), *toymezden* '(nap-)kelte előtt' (141 : 25).

A veláris illeszkedés megzavarása tehát RÄSÄNEN és CAFEROĞLU szövegeiben — eltekintve a most tárgyalt afsár szövegektől — csak elvétve fordul elő, de hogy nagy mértékben megvan, azt tanúsítják PISAREV idézett kijelentései és adatai, továbbá RÄSÄNEN nyilatkozata (Chansons, 5—6. l.). Az utóbbi a palatoveláris illeszkedés megzavarodásának bizonyos problematikus eseteiről beszél és hozzáfűzi: „Bárhogy van is a dolog, vannak más esetek is, melyekben — megfordítva — *e* jelenik meg veláris magánhangzók után; gyakori ez a dativusban (*-e*, *-ye*), a locativusban (*-de*), az ablativusban (*-den*); a distributív *-er* esetében (*azer—azer* 'lassanként') és nagyon gyakori a *-ler* többesjelnél”.

A leíró részben (398. l.) beszéltem arról, hogy Vidinben és Adakalén egyes esetekben a palatális illeszkedés is megzavarodik (*güzal* 'szép', *sevmä* 'ne szeress', *gidalim* 'menjünk' stb.), s a III. rész 5. pontjában elmondtam, hogy ez a jelenség megvan a régi nyelvben és a nép nyelvében is.

A palatális illeszkedés megzavarodása északkeleti Anatóliában is nagyon gyakori. (RÄSÄNEN, Chansons, 5. l.)

PISAREV szerint (176. l.) Trapezuntban a tiltó imperativus végzete az egyes 2. személyben mindig *-ma*: *gidma* 'ne menj', *dema* 'ne mondd', *sevma* 'ne szeress'.

RÄSÄNEN szövegeiben (Mäni-Lieder) ilyen alakokat találunk: *eřma* 'ne tedd' (130), *eyilma* 'ne hajolj' (112), *vermam* 'nem adok' (249), *eřsam* 'ha csinálnám' (150), *benzeřsam* 'ha hasonlítanám' (150), *seversan* 'ha szeretsz' (118, 155), *eřsa* 'ha csinálna' (124), *elürsa* (így) 'ha meghal' (165).

CAFEROĞLUNÁL a *Pisig* c. mesében : *isdersan* 'ha akarsz' (153 : 31, kétszer), *ğálırsanıız* 'ha jöttök' (155 : 4), *bilalim* 'tudjuk meg' (154 : 1), *ğıdalum* 'menjünk' (154 : 1), *edalum* 'csináljuk' (154 : 24), *yıyadzayum* 'enni fogok' (155 : 4). Egy másik mesében : *yenersa* 'ha nyer' (163 : 22), *körürsa* 'ha látja' (162 : 21), *vüşünma* 'ne gondolkozz' (163 : 18), *düşünmaynuz* 'ne gondolkozzatok' (163 : 35), *etmanuz* 'ne csináljatok' (162 : 22), *vermanuz* 'ne adjatok' (163 : 21).

A Čoruhi vilájetből való szövegek is sok ilyen példát tartalmaznak (Doğu İAT) : *edarsuz* 'csináltak' (219 : 22, 25), *beša* : a *beš* 'öt' dativusa (220 : 5), *söylamağda* 'mondásban' (224 : 4), *tüyları* 'haja' (226 : 18), *kıma* 'kinek?', (226 : 12), *bilana* 'az ismerőnek' (224 : 7), *istemam* 'nem akarom' (226 : 21), *ğetmaz* 'nem megy', *bitmaz* 'nem nő', *etmaz* 'nem csinál' (228 : 1—3). A Karsı vilájet afsárjainak nyelvében (Doğu İAT) : *yürıyan* 'menetelő' (142 : 24), *ğedan* 'menő' (142 : 26).

Feltűnő a *ğüzal* 'szép' alak, mely Vidinben és északkeleti Anatóliában egyformán megvan. Moškovnál, a szabályszerű (l. itt 416. l.) $e > ä$ változással, gagauz *ğöz'äl* alak van (DMITRIEV : Arch. Or. IV, 215), s ehhez DMITRIEV közli M. S. MICHAJLOV megjegyzését, mely szerint az *ev* és *ğüzel* konstantinápolyi kiejtése *äv* és *ğüzäl*. (PISAREV, 181 : 13. Etimológiailag bizonyára a *köz* ~ *kör*-igéhez, ebből : *közel; vö. HASAN EREN : NyK XLI, 371 ; BANG : KSz XVII, 122., j.)

Számolni kell azonban azzal is, amit a III. részben (414. l.) mondtam, hogy ti. a most tárgyalt jelenségek a régi oszmánli köznyelvben meglehetősen el voltak terjedve.

6. A sporadikus $ö > ü$ változást északkeleti Anatólia dialektológiai anyagában nem találtam meg. Nincs hozzátenni valóm ahhoz, amit e változásról mondtam.

7. Az ó-oszmánli *-g-* a trapezunti nyelvjárásban PISAREV (174—175. l. és a szövegek) szerint nem marad meg, ez azonban nem az egyetlen képviselése a *-g-*-nek északkeleti Anatóliában. RÄSÄNEN a Chansons bevezetésében (8. l.) a következőket írja : „A régi szóközépi *ğ*, amely az irodalmi nyelvben *y*-re (*ğ* . . .) változott, Rizében *γ* alakban van meg, a rákövetkező *i* pedig *ı*, *u*-vá lett (*t'opeyin*, *t'opeyun* = irod. *köpeğın*).” Példák a szövegekből : *ğ'onayı* 'a konakot' (12 : 30), *bağirdum* 'kiáltottam' (14 : 9), *bey-oylinda* 'Perában' (16 : 19), *aladzayım* 'venni fogok' (18 : 19 ; egy trapezunti dalban : *aladzaım* 28 : 13), *aylaya—aylaya* 'sírva' (26 : 15), *t'esedžeyım* 'válni fogok' (12 : 27), *yemeyı* 'ételt' (14 : 6) ; a mání-dalokban : *eyılma aşaye* 'ne hajolj le' (112), *köpeyuğ q'ızı* 'kutya lánya' (222).

CAFEROĞLUNÁL : (Kuzey-Doğu İAT, Sürmenéből, nem messze Trapezunttól, keleti irányban) *yoyımıš* 'nem volt' (153 : 8), *duyun* 'lakodalom' (154 : 18), *ayač* 'fa' (154 : 26, 35 ; 154 : 32, 33 : *ādza*, *ādžın*), *doyrı* 'egyenesen' (155 : 21).

Példák a *-g-* (*-γ*) megmaradására CAFEROĞLUNAK a Rizei vilájetben feljegyzett szövegeiből (i. m.): *döyryyu* 'szül' (260 : 15), *doyurur* 'szül' (260 : 21), *daylarin* 'hegyeknek a' (261 : 20), *sëvduyum yiyüdi* 'azt a legényt, akit szeretek' (262 : 20). Vannak itt ilyen alakok is, mint *öli* 'fia' (261 : 4) *dälari* 'hegyeket' (261 : 23).

A karsi afsárok nyelvében megmaradt a *-g-* (Doğu İAT): *dayler* 'hegyek' (139 : 24), *bayler* 'kertek' (139 : 25), *aylama* 'ne sírj' (140 : 1), *fındıgın* 'mogyoró-fának a' (141 : 16), *yigit* 'hős' (141 : 2), *džiger* 'helső részek' (141 : 14), *sögüt* 'fűz' (142 : 21).

Meg kell jegyezni, hogy a *-g-* megőrzése bizonyításunkban legfeljebb csak mint az ó-oszmánliban meglevő tendencia jöhet tekintetbe. Ahogy fent mondtam, a *g > ø*, *y* változás a közép-oszmánliban történt, míg a kelet-ruméliai nyelvjárás elszakadása az északkeleti anatóliaitól még az ó-oszmáni korban ment végbe.

8. Mikor a *y*-praesens keletkezéséről volt szó, kiderült, hogy ez az alak Kelet-Anatóliában is megvan és hogy a *-yor* és *-y* közötti átmeneti alakok Kelet-Anatóliában és Nyugat-Ruméliában azonosak. Nem akarom ismételni, amit erről a III. részben mondtam.

Bizonyításom egy mozzanatát azonban félretettem ennek a résznek a számára. Beolvashattam volna ezt a *-yor > -y* fejlődésről szóló fejtegetésekbe is, de azt hiszem, hogy ennek a fejlődésnek a kérdése azzal, amit a harmadik részben mondtam róla, világosan áll előttünk és helyesebben járok el, ha a bizonyításnak ezt a részét, amely a *-yor > -y* fejlődés és a nyugat-ruméliai —északkelet-anatóliai nyelvi kapcsolat szempontjából egyformán fontos, itt mondom el.

A következőről van szó.

PISAREV (Zap. Vost. Otd. XIII, 177) elmondja, hogy a *yor*-praesent Trapezuntban csak kivételesen használják s helyette először az aoristos, másodsor a *yir*-praesens, mely mint láttuk, a *yor*-praesensből keletkezett, és harmadszor a mi *y*-praesensünk használatos, amely a *yir* -< *yor*-ra megy vissza. PISAREV fejtegetései alapján két paradigmát állíthatunk fel (a másodiknál PISAREV nem a *yap*- 'csinálni' igét alkalmazza, mint az elsőnél, hanem a *sev*- 'szeretni' igét; a két paradigmát úgy kell felfogni, mintha ugyanazzal az igével volnának alkotva; a *sev*- paradigma többes első személyét PISAREV nem adja meg; mindez a dolog lényegét nem érinti):

1. <i>yapa'irim</i>	2. <i>seveirim</i>
<i>yapa'irsin</i>	<i>seviysin</i>
<i>yapa'ir</i>	<i>seviy</i>
<i>yapairuq</i>	<i>yapairuq</i>
<i>yapairsiz</i>	<i>seviysiz</i>
<i>yapairler</i>	<i>seviyler</i>

Az első paradigma Vidinben nem használatos, a második ellenben egyezik a vidini idetartozó paradigmával :

<i>seve·yřim</i>	<i>seve·yřiz</i>
<i>seve·ysin</i>	<i>seveysiniz</i>
<i>sevey</i>	<i>seveyler.</i>

Emellett Vidinben használatos a következő paradigma is :

<i>seve·yim</i>	<i>seve·yiz</i>
<i>seve·ysin</i>	<i>seveysiniz</i>
<i>sevey</i>	<i>seveyler.</i>

Blagoevgradban pedig feljegyeztük — mint már mondtam — PISAREV első trapezunti paradigmáját is :

<i>ali·yřim</i>	<i>ali·yřiz</i>
<i>ali·yřsin</i>	<i>ali·yřsiniz</i>
<i>aliyir</i>	<i>aliyřlar.</i>

Meg kell jegyezni, hogy PISAREV *yıpa·ir* alakja *yapa·ir*-nak is (tehát az *ai* két szótagosan), *yapayr*-nak (tehát diftongussal) is olvasható (vö. a blagoevgradi alakokat). Ezt világosan mutatják a hét szótagos dalsorok, melyeket PISAREV közöl : *gideirim Batume* — *gelub beni gör-sene* 'Batumiba megyek — gyere és látogass meg' (187. l.), azonban : *ben gideirim peşüne* 'utána járok' (179. l.). RÄSÄNEN feljegyzései azt mutatják, hogy a két szótagos forma északkeleti Anatóliában általános.

Itt tehát szintén egy különleges egyezés mutatkozik a két nyelvjárás-terület között.

*

Lehetne beszélni még egy egyezésről a nyugat-ruméliai és az északkelet-anatóliai nyelvjárás-terület között. A $k > t$ és $g > ğ$ változásra gondolok mely az északkelet-anatóliai törökben éppúgy, mint a szerb nyelv török jövevényszavaiban, sőt a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavaiban is megfigyelhető. (L. RÄSÄNEN, Chansons, 8. l. Négy verssorban RÄSÄNENNél, Chansons, 12 : 4 skk., a következő alakokat látjuk : *heret·et* 'elindulás', Ist. *hareket*; *ġ·elmiş* 'jött', Ist. *gelmiş*; *beret·et* 'áldás', Ist. *bereket*; *ġ·uzel* 'szép', Ist. *güzel*; *memlet·et* 'ország', Ist. *memleket*.)

Erről az egyezésről részletesen ír DMITRIEV (DAN B 1929 : 90 skk.). DMITRIEVnek az a véleménye, hogy itt nincs szó történeti összefüggésről. Egyik kifogása, hogy ti. a szóban levő két nyelvjárás-terület a török nyelv-terület két ellenkező szélén fekszik, bizonyításunk szerint tárgyaltan.

Nem hagyom még megemlítés nélkül, hogy az *ön-* 'előrész' szó egyes helyeken *öyn-* alakban él; ennek az alaknak a képviselőjét látjuk Vidinben

(*un-*, *uyn-*) és északkeleti Anatóliában, a Giresuni vilájetben (*öyn-*; CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, 99, 100).

A tárgyalt jelenségek természetesen nem korlátozódnak északkeleti Anatóliára, illetőleg Nyugat-Ruméliára. Jó részüket meg lehet találni pl. Nyugat-Anatóliában és másutt is s különösen délkeleti Anatóliában. (Sajnos, az Erzurumtól délre és keletre levő török nyelvjáróterületeket, illetőleg nyelvjáró szigeteket nem ismerjük. Vö. SÁDEDDİN BULUÇ, Anadolu ağızları bibliyografyası. Türk. Mecm. VII—VIII, cüz 1, 327 skk.) A dialektológia alapelvét, mely szerint minden nyelvjáró jelenségnek megvan a saját földrajzi határa, azt hiszem, nem kell hangsúlyozni. Világos azonban, hogy a nyugat-ruméliai nyelvjárások jellemző vonásai együtt és a részleteknek olyan sokatmondó egyezésével sehol sem mutatkoznak, mint északkeleti Anatóliában. Az északkelet-anatóliai területek bizonyos nyelvjárásai, így a sürmenei nyelvjárás és a Karsi vilájet afsárjainak nyelvjárása — mint előadásunkból kitűnik — szorosan csatlakozik a nyugat-ruméliai nyelvjárásokhoz. A nyugat-ruméliai nyelvjárások anyaországa a Trapezunti, Rizei, Çoruhi és Karsi vilájetekben van. Ez dialektológiai szempontból meglehetősen zárt és egységes terület. (L. CAFEROĞLU tanulmányát: 1945 yılı Kuzey-doğu Anadolu gezisinden. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, I, 1946, 65—80. Az északkelet-anatóliai—nyugat-ruméliai nyelvjárásoknak a türk feliratok hangtani sajátágaival való kapcsolatait [l. 406., 408. l.] tekintetbe véve, nem hagyhatom itt említés nélkül, hogy CAFEROĞLU is az északkelet-anatóliai nyelvjárás és a „köktürk—ujgur” nyelv kapcsolatáról beszél, mégpedig az északkelet-anatóliai *kel-* 'jönni', *kibi* 'mint', *kün* 'nap' stb. ~ közösmánli *gel-*, *gibi*, *gün* alakok alapján.) Nyugatabbra fekvő területek, mint Amasya, Ordu, Giresun és délre Erzindžan, Erzurum stb., a tulajdonképpeni északkeleti nyelvjárásoknak csak szórványos vonásait mutatják.

Azt is ki kell emelni, hogy az északkelet-anatóliai nyelvjárások a bizonyításunkban szereplő régi alakokat különböző változatokban, más, részint régi, részint új formákban is mutatják, mégpedig ugyanabban a szövegben, azaz ugyanannak a közlőnek a nyelvében. Az egyes helységek, sőt az egyes közlők nyelvjárása feltűnően eltér egymástól. Ezek a körülmények ne téveszsenek meg bennünket. Az új, részint az iskola nyelvéből, részint más nyelvjárásokból átvett, esetleg újonnan keletkezett alakok vagy a régi alakok változatai nem csorbítják azoknak a régi formáknak a bizonyító erejét, amelyek fejtegetéseink alapjául szolgáltak. Az is egészen természetes, hogy az a félezer év, amely az egymástól való elválás óta eltelt, mind az északkelet-anatóliai, mind a nyugat-ruméliai nyelvjárásban lényeges változásokat idézett elő.

*

A bemutatott egyezések azt bizonyítják, hogy Nyugat-Rumélia török nyelvjárásai és Anatólia északkeleti nyelvjárásai egymással összefüggenek,

azaz hogy Nyugat-Rumélia török telepítéseiben északkelet-anatóliai török népelemek jelentős szerepet játszottak.

Részint régebbi gondolataim, részint egy beszélgetés alapján, melyet FEKETE LAJOS barátommal folytattam, úgy látom, hogy Rumélia török telepítéseinek s az itteni török nyelvjárások kialakulása kérdésének tárgyalásánál a következő tényeket kell szem előtt tartanunk.

Az oszmánok a ruméliai területet csak olyan anatóliai területek török lakosságával telepíthették be, amelyek birtokukban voltak. Az első török telepítés Ruméliában még a XIV. században, Gallipoli—Drinápoly vidékén történt s ezek az első települők északnyugat-anatóliai törökök voltak. Rumélia török középpontja hosszú ideig Drinápoly volt, azután Sztambul. A drinápolyi udvar nyelve — mely bizonyára a brusszai udvar nyelvének a folytatása — természetesen azonos volt a sztambuli udvar nyelvével, és ez a nyelv lett az oszmán-török köznyelv és irodalmi nyelv alapja. Az ilyenformán kialakult oszmán-török köznyelv egy ornatum genus dicendi, melynek az uralkodó rétegben ősi hagyománya van. Ez az oszmánli nyelvjárás hangtanilag közel áll az orkhoni feliratok nyelvéhez és más ó-oguz irodalmi nyelvekhez. Az oszmán-török köznyelv egyik jellemző sajátosságának a magánhangzó-illeszkedés érvényesítésére s ezzel együtt a szabályos türk magánhangzórendszer megőrzésére való törekvést, másoknak a magasabb kultúrát képviselő arab és perzsa elemek tudatos kultuszát látom. Ez a nyelv a szeldszuk kor óta változásokon ment keresztül s fejlődésének legvirharosabb korszaka éppen napjainkban folyik le. Története, mely a régebbi kutatás számára nem volt megfogható probléma, pár évtized óta egyre világosabban bontakozik ki szemünk előtt.

Az uralkodó réteg választékos nyelvjárása különös hatással érvényesült Brüssza vidékén és a délkelet-ruméliai területen, északon a Balkán hegységig, nyugaton a Szófiától keletre eső vidékeig. Ez a terület volt az oszmán-török nyelvi kultúra középpontja. Némi kapcsolata volt ennek a területnek északkeleti Bulgária török nyelvjárás-területével is, de itt már a települési és nyelvjárési viszonyok bonyolultabbak, s úgy látszik, így volt a dolog délnyugati Bulgáriában is. Többé-kevésbé kívül estek azután a választékos nyelv hatásterületén a nyugat-ruméliai és különösen a kisázsiai nyelvjárások. Ebben az értelemben módosítandó, amit KÚNOS az Ung. Revue VII. kötetében (1887, 433. l.) mond erről a kérdéstről: „Die rumelische Sprache ist die »intsche dil«, d. h. die feine Sprache, die Sprache der Osmanen, und anatolisch ist die »kaba dil«, die grobe Sprache, deren sich die Türken, die Bauern Anatoliens bedienen.”

A brüssza—drinápoly—sztambuli választékos nyelvjárás, esetleg eltérésekkel, lehetett a nyelve a többi fejedelmi udvaroknak. Hasonló állapottal kell számolni Kóniában is, melynek szeldszuk nyelve különösen fontos és érdekes probléma.

Ennyit a kelet-ruméliai török telepítésről és annak nyelvi jelentőségéről.

S mi van a mi nyugat-ruméliai problémánkkal? A dolog — azt hiszem — a következőképp van.

A XV. században az oszmánok kiterjesztették az uralmukat Anatólia északkeleti részeire, és az itteni mohamedán, illetőleg török népelemeket — valószínűleg több szakaszban — áttelepítettek Nyugat-Ruméliába. Nyugat-Rumélia és északkeleti Anatólia nyelvjárási egyezéseit csak ezzel lehet magyarázni.

Hogy Nyugat-Ruméliában milyen török nyelvjárások keveredtek és hogyan alakult ki a mai állapot, azt nem tudom. Naiv dolog volna ezt a nyelvtörténeti folyamatot úgy elképzelni, hogy egy északkelet-kisázsiai nyelvjárás egyszerűen átveddött Nyugat-Ruméliába. Csak annyit mondhatunk, hogy az északkelet-anatóliai török nyelvnek döntő szerepe volt a nyugat-ruméliai nyelvjárás kialakulásában.

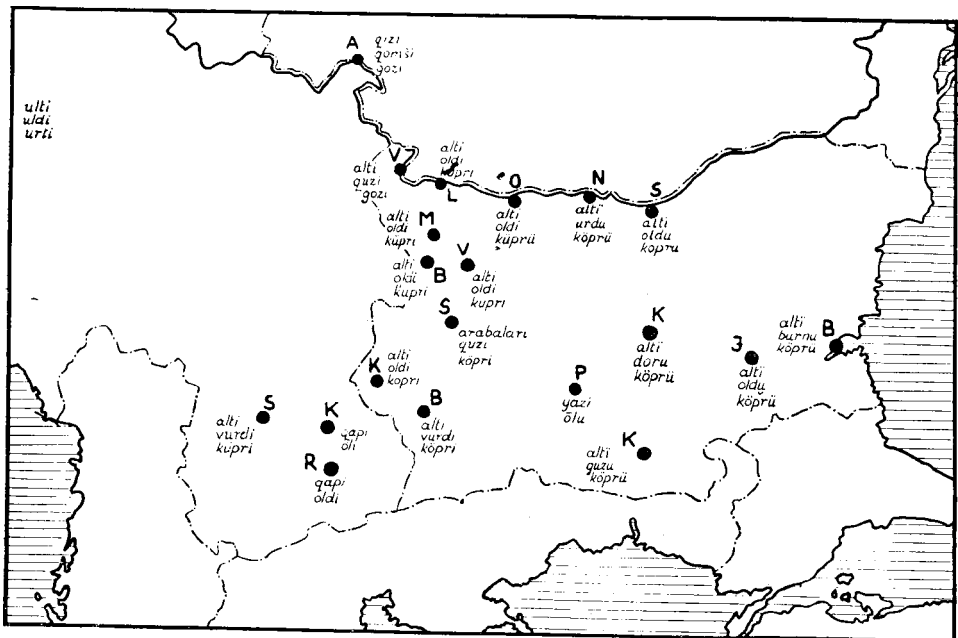
A török és a kelet-európai történeti kutatás feladata ezeknek a településeknek a történetét felderíteni. A török anyagot tartalmazó levéltárakban számos településtörténeti forrás van s a magyar és a török tudomány meg is kezdte már ennek az anyagnak a feldolgozását. A bolgár és a jugoszláv kutatás is fontos adalékokkal járult már a balkáni történet egyes kérdéseinek török források alapján való megvilágításához, s el fog jutni a török településtörténet rendszeres műveléséhez is, hiszen ez a bolgár, illetőleg a jugoszláv nép története szempontjából is fontos problémakör.

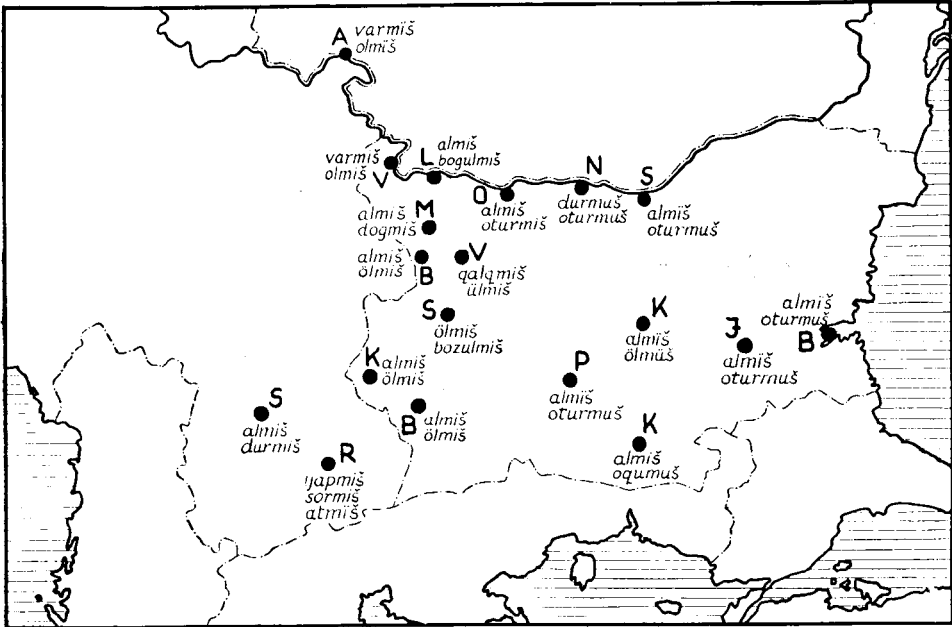
Nyelvtörténeti szempontból a fenti fejtegetések bizonyos új támaszpontokat adnak. A nyugat-ruméliai és északkelet-anatóliai nyelvjárási egyezések a nyugat-ruméliai török telepítések előtti századokból származnak, s a sok tekintetben nem világos adatokat nyújtó arab írásos emlékek és a sporadikus jellegű és sokszor problematikus értékű nem arab írásos emlékek mellett élő nyelvanyagot szolgáltatnak, — olyan anyagot, amelynek segítségével a XIV. századi oszmán-török nyelv igazi alakjához több tekintetben — főleg a magánhangzó-rendszer területén — közelebb jutunk, mint a nyelvemlékek segítségével. Ez az anyag az oszmánli nyelv bizonyos területéről származik és erre a területre jellemző, de természetesen nem hagyható figyelmen kívül a többi nyelvjárási területek és a köznyelv történetének a szempontjából sem. Azt is hangsúlyoznom kell itt, hogy nem szabad a sztambuli nyelvet az oszmánli nyelvtörténet kutatásában alapul venni. A sztambuli nyelvjárás történeti, irodalmi, sőt nyelvtörténeti szempontból is legfontosabb az oszmán-török nyelvjárások között, de az ó-oszmánli nyelvről és az oszmán-török nyelv alakulásáról általában csak az arab és nem arab írásos emlékek, az összes oszmán-török nyelvjárások és az oszmán-törökön kívüli régi és új oguz nyelvek összehasonlító tanulmányával fogunk képet kapni.

Kutatásaink az ótörök feliratok olvasása szempontjából sem lényegtelenekek. Kiderül, hogy a $b^1ul^1ms^2$, qil^1ms^2 , l^1ms^2 , — y^1yis^2i , yis^2i , oyl^1in^2 , $or^1t^1us^2in^1u$, — t^2in^1a féle alakok valóban *bulmiš*, *qilmiš*, *almiš*, *yayisi*, *ayisi*, *oylin*, *ortusinaru*, *tiŋla* formában olvasandók.

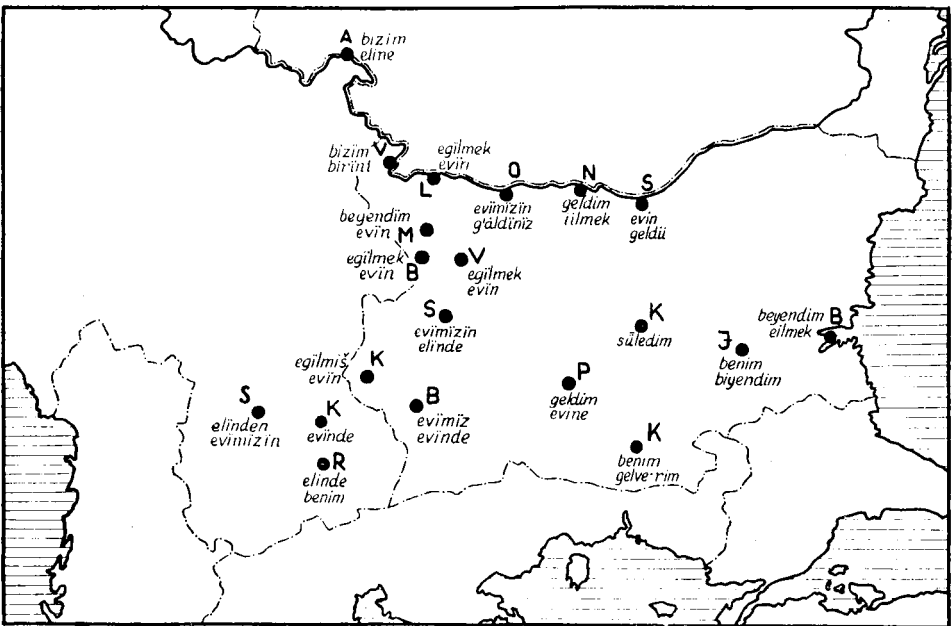

A kutatási terület térképe

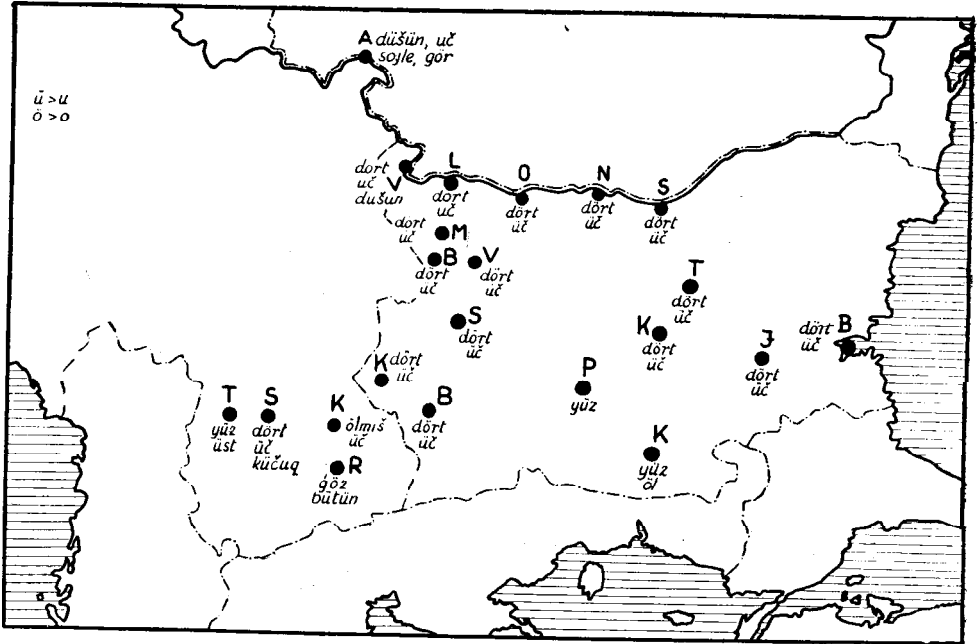
I. A szóvégi *ı*, *u*, *ü* képviselete

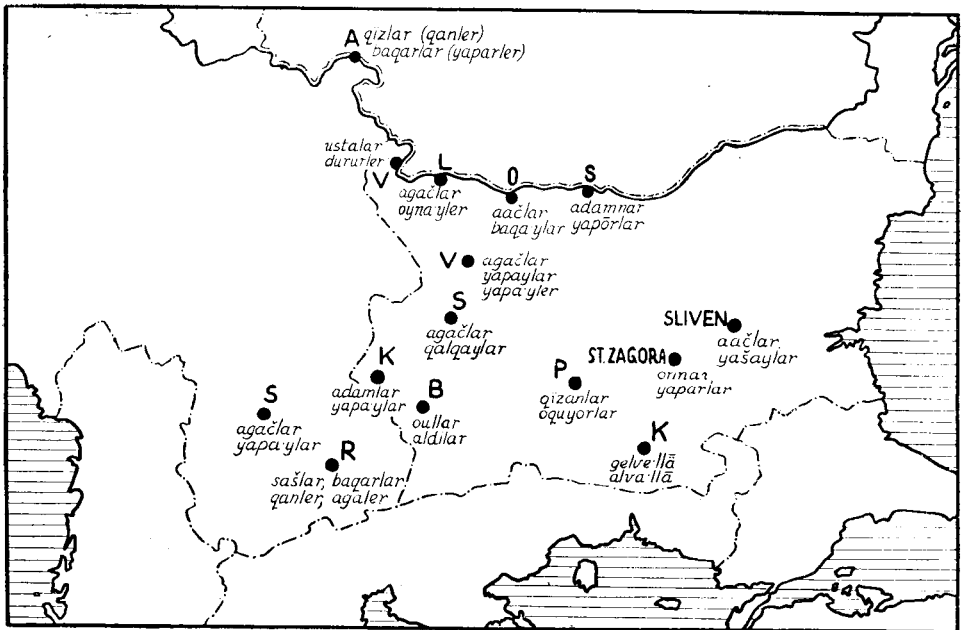
II. A *mǐš*-praeteritum alakjai

III. Az *ı* (~i) képviselete

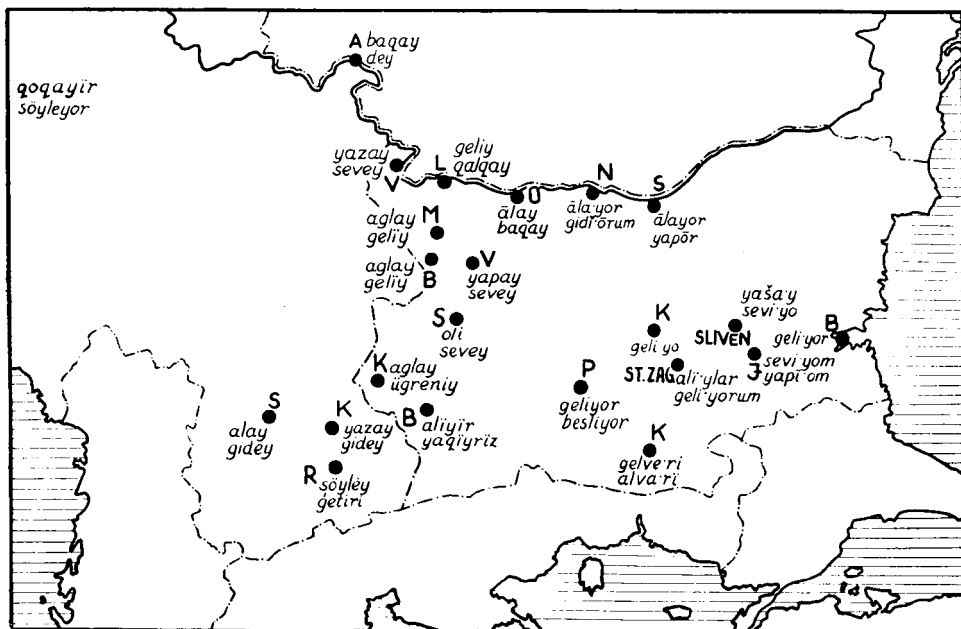
IV. Az ö > o, ü > u változás

V. A veláris illeszkedés

VIII. A *y*-praesens

Szójegyzék a térképekhez

aač 'fa'
aačlar 'fák'
adaml(n)ar 'emberek'
agač 'fa'
agačlar 'fák'
agaler 'bátyák'
aglay 'sír'
alay 'vesz'
aldılar 'vettek'
aliyir 'vesz'
aliylar 'vesznek'
almi(i)š 'vett'
alti(i) 'hat'
alva'llā 'vesznek'
alva'ri 'vesz'
arabalari 'kocsijaik'
atmiš 'dobott'
āč 'fa'
ālay 'sír'
ālayor 'sír'
baqarlar 'néznek'

baqay 'néz'
baqa'ylar 'néznek'
begen 'kedveld meg'
begendim 'megkedveltem'
benim 'enyém'
besliyor 'táplál'
be(ē,i)yen 'kedveld meg'
be(i)yendim 'megkedveltem'
birini 'az egyiket'
bizi(i)m 'miénk'
bogulmiš 'megfulladt'
bozulmiš 'elromlott'
burnu 'orra'
bütün 'egész'
dey 'mondja'
deynek 'bot'
dogmiš 'született'
dort 'négy'
doru 'barna' (ló)
dört 'négy'
dudagi 'ajka'

durmu(i)ş 'állott'
dururler 'állanak'
duşun 'gondolkozz'
dügün 'lakodalom'
düşün 'gondolkozz'
düün 'lakodalom'
egilmek 'meghajolni'
egilmiş 'hajlott'
eilmek 'meghajolni'
eli(i)nde 'kezében'
eline 'kezébe'
elinden 'kezeből'
evi(i)n 'háznak a'
evine 'házába'
evimiz 'házunk'
evimizin 'házunknak a'
evinde 'házában'
geldü 'jövése'
geldim 'jöttem'
geli(i)y 'jön'
geli'yo 'jön'
geliyor 'jön'
geliyorum 'jövök'
gelve'llä 'jönnek'
gelve'ri 'jön'
gelve'rim 'jövök'
gezmee 'sétálni'
gidey 'megy'
gidi'orum 'megyek'
gör 'nézd'
götür 'vidd'
gözi 'szeme'
guzu 'bárány'
galdiniz 'jöttetek'
getiri 'hoz'
göz 'szem'
igirmi 'húsz'
ilmek l. *eilmek*
köprü(i) stb. 'híd'
küçük 'kicsi'
küpri(ü) stb. l. *köprü*
kupri l. *köprü*
oldi(u) 'lett'
oli 'lesz'
olmi(i)ş 'lett'
onnar 'ők'
oqumuş 'olvasott'
oquyorlar 'olvasnak'
oturmu(i)ş 'ült'
oullar 'fiúk'

cyna'ylar 'játsszanak'
ölu 'fia'
öl 'halj meg'
öldü 'meghalt'
öli 'halott'
ölmü(i)ş 'meghalt'
ördek 'kacsa'
qalqay 'felkél'
qalqaylar 'felkelnek'
qalqmış 'felkelt'
qanlar 'vérek'
qapi 'ajtó'
qızanlar 'kis gyerekek'
qizi 'leányt'
qızlar 'leányok'
qomşi 'szomszéd'
qoqayir 'szaga van'
quzi 'bárány'
saşlar 'hajak'
sevey 'szeret'
sevi'yo 'szeret'
sevi'yom 'szeretek'
sür 'tehén'
soan 'hagyma'
soqayı 'utcája'
sormış 'kérdetzte'
soyle 'mondd'
söyle'y 'mond'
söyleyor 'mond'
süledim 'mondtam'
topraga 'földnek'
uç 'három'
uldi 'meghalt'
urdek 'kacsa'
urdu 'ütött'
urti 'takaró'
ustalar 'mesterek'
üç 'három'
ügren 'tanulj'
ügreniy 'tanul'
ülmış 'meghalt'
ürdek 'kacsa'
üst- 'felső rész'
varmi(i)ş 'volt'
vurdi 'ütött'
yaparla(e)r 'csinálnak'
yapay 'csinál'
yapayla(e)r 'csinálnak'
yapı'om 'csinálok'
yapmış 'csinált'

yapōr 'csinál'
yapōrlar 'csinálnak'
yaqïyriz 'elégetjük'
yašay 'él'
yašaylar 'élnek'

yazay 'ír'
yazi 'nyarat'
yirmi 'húsz'
yüz 'száz'

HOZZÁSZÓLÁSOK

N. KAKUK ZSUZSA

NÉMETH GYULA akadémikus előadásához a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavai szempontjából kívánok hozzászólni.

Egy jövevényszó-csoport vizsgálatánál egyik első problémaként az átadó nyelv korabeli nyelvallapotának kérdése merül fel. Oszmán-török jövevényszavaink régebbi kutatása során éppen az idetartozó kérdések tisztázatlansága vezetett a legtöbb félreértésre. Az utóbbi évtizedek alatt fellendült az oszmán-török nyelv kutatása, legfontosabb eredményei az úgynevezett átírási nyelvelmékek felfedezései és kiadásai, amelyek a XV. századig visszamenően lehetőséget adnak a hangtani vizsgálódásokra, továbbá a mai oszmán-török nyelvjárásokra vonatkozó szövegkiadások és feldolgozások. Nem szükséges bővebben bizonygatni, hogy az oszmán-török nyelvjárások közül bennünket elsősorban a Balkán félsziget északnyugati felén található török nyelvjárások érdekelnek. Sőt, még pontosabban meghatározva — amint az alábbiakban látni fogjuk — az a nyelvjárás, amelyet NÉMETH GYULA a két balkáni nyelvjárás-csoport területi elhelyezkedését véve alapul, nyugati nyelvjárásnak nevez. Azonkívül, hogy ez a nyelvjárás területileg is legközelebb esik hozzánk, jelentőségét erősen fokozza az a körülmény, hogy ez a terület aránylag távol esvén Istambultól, kevésbé vett részt azokban a nyelvi változásokban, amelyek a mai oszmán-török köznyelvet kialakították. Ellenkezőleg: sok régiséget megőrzött nyelvében.

Ezt a nyugati török nyelvjárást jövevényszavaink szempontjából vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy több olyan hangtani jelenség mutatkozik benne, amely jövevényszavainkban is megtalálható. Ezek közül kettőt szeretnék az alábbiakban bemutatni.

Mint az előadó is mondta, általánosan ismeretes, hogy a régi török *g* hang veláris hangrendű szavakban általában eltűnik, palatális vokalizmusú szavakban pedig *i* formájában jelenik meg. Ezzel szemben a nyugati nyelvjárásban megőrződik a régi *g* hang. Vagyis a 'fa' jelentésű szó a keleti nyelvjárás-területen *aač*-nak, a nyugati nyelvjárás-területen *agač*-nak hangzik; a 'megkedvelni' jelentésű ige a keleti nyelvjárás-területen *bejenmek*-nek, a nyugati nyelvjárás-területen *begenmek*-nek hangzik.

Ha megvizsgáljuk nyelvünk idetartozó oszmán-török jövevényszavait, azt tapasztaljuk, hogy a bennük mutatkozó hangtani jelenség teljesen meg egyezik a nyugati nyelvjárásban látott jelenséggel, vagyis jövevényszavainkban kivétel nélkül minden esetben megmarad a *g* hang. Pl. ezekben a veláris hangrendű szavakban: *aga* 'katonai tisztség', *baqazia* 'kelmeféle', *bogaz* 'szoros', *oglı* vagy *oglın* 'a fia valakinek' és ez utóbbi összetételeiben, mint *acsamoglın*, *icsoglın*, *jazoglın*, *szpáhoglın* stb. Ezeknek mai köznyelvi oszmán-török megfelelői: *aa*, *boasi*, *boaz*, *ölu* vagy *ölan*. Megmaradt a *g* hang ezekben a palatális hangrendű szavakban: *dögönyeg* 'botféle', *zsiger* 'belső szervek', *bég* 'katonai tisztség' és ez utóbbi számos összetételében, mint pl. *beglerbég*, *szandzsákbég*, *olajbég*, *bégfi*, *bégzáde*, *bégoglu* stb. Ezeknek mai köznyelvi oszmán-török megfelelői: *deinek*, *jüer* és *bej*, összetételeiben *bejlerbej*, *alajbej* stb.

Csupán az elmondottakból azonban még nem következik az, hogy fenti jövevényszavaink a nyugati török nyelvjárás egyik jelenségét tükrözik. Jövevényszavaink átvétele óta mintegy három-négy évszázad telt el, jövevényszavainkat tehát nem a mai, hanem az egykorú jelenségek alapján kell megítélnünk.

Az egykorú oszmán-török nyelvelmékek azt mutatják, hogy a $g > i$ változás már a XV. században elkezdődött — a *bég* szó pl. már ekkor előfordul *bej* alakban — a XVI. majd XVII. században ingadozik a kiejtés, s mint az előadó is mondotta, a XVIII. században lesz általánossá a i a g rovására. A g eltűnése a veláris hangrendű szavakban a $g > i$ változással egyidejűleg mehetett végbe. Vagyis az oszmán—török és magyar érintkezés idején ez a hangváltozás már folyamatban volt. Ezt a folyamatot jövevényszavainknak is tükrözniük kellene. Az a tény, hogy jövevényszavainkban e változásnak semmi nyoma nem mutatkozik, arra enged következtetni, hogy jövevényszavaink egy olyan török nyelvjárásból, illetőleg regionális török nyelvből kerültek át, amelyben ez a változás nem ment végbe.

Nézzük a másik jelenséget. A nyugati nyelvjárásterületen a szóvégi i , u és $ü$ hang i alakban jelenik meg, vagyis az isztanbuli *gizi* 'leánya', *quüu* 'kút', *köprü* 'híd' helyett itt *gizi*, *quüi*, *küpri*-féle alakokat találunk.

Mit mutatnak idetartozó jövevényszavaink? Tudvalevő, hogy az oszmán-török veláris i hangot az átvett szavakban általában palatális i hang helyettesíti, ezért a veláris $i \sim$ palatális i megfelelést vizsgálódásainkból ki kell rekesztenünk. A többi idetartozó jövevényszavunkban a nyugati nyelvjárás adataihoz hasonlóan szóvégi $-i$ hangot találunk ott, ahol a keleti nyelvjárásban $-u$ vagy $-ü$ hang van. Ilyen szavaink a következők: *kuti* 'doboz' $\sim$ isztanbuli *qutu*, *torsia* 'erjesztett bor' $\sim$ isztanbuli *turşu*, de mint a délszláv közvetítésre mutató $-ia$ végződés bizonyítja, az átvétel idején az oszmán-törökben *turşi*-nak vagy **torşi*-nak hangzott. Ilyen továbbá a *bujurdi* 'parancs, rendelet' $\sim$ isztambuli *buürdu* és a *gyömlü* 'a lovaskatonaság egy neme' $\sim$ isztanbuli *gönüllü*. Ingadozás mutatkozik ebben a szavunkban: *ogli* $\sim$ *oglu* 'a fia valakinek' $\sim$ istambuli *oglu*. Ezt a jelenséget, amely ugyancsak egyformán mutatkozik a nyugat-balkáni nyelvjárásban és a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavaiban, az oszmán-török labiális illeszkedés kialakulásának problémájával hozom kapcsolatba.

Ismeretes, hogy a mai oszmán-törökre jellemző labiális illeszkedés — s vele együtt az illabiális illeszkedés — nem régi eredetű, mai formájában csak a XVIII—XIX. század folyamán alakult ki. Az oszmán-török—magyar érintkezés idején a folyamat még kezdeti fokán volt, s különösen a XVI. században még ritkák az illeszkedést mutató alakok. A nyelvelmékekben ilyenféle alakokat találunk, mint *dogri* 'féle', *ogli* 'fia valakinek', *gözim* 'szemem', *ölim* 'a halál' (Mühlbacher, 1450); *kurmis* 'a felállított', *güldi* 'nevetett', *olmis* 'meghalt' (Balassa, 1570—1590); *quüi(cüi)* 'kút', *türli* 'fajta, féle' (Ferraguto, 1611) stb. A labiális illeszkedés tehát fejlődésének kb. olyan fokán lehetett, mint az előbb említett $g > i$ változás. Hogy jövevényszavainkban az illeszkedésnek az egy *oglu* adat kivételével jelei nem mutatkoznak, azt ismét csak annak lehet tulajdonítani, hogy jövevényszavaink átvételénél egy olyan átadó nyelv játszott szerepet, amelyben vagy később kezdődött el ez a hangváltozás, vagy jóval kisebb mértékben ment végbe, mint a többi nyelvjárásban.

E két hangtani jelenség alapján — bízom abban, hogy a további kutatás

során számuk emelkedni fog — szorosabb kapcsolatot kell feltételeznünk oszmán-török jövevényszavaink és a nyugat-balkáni nyelvjárás között. Ez a kapcsolat azon a feltevésen alapszik, hogy a nyugat-balkáni nyelvjárás leszármazottja annak a török nyelvnek, amelyből jövevényszavaink jelentős része kikerült. Ennek a feltevésnek a történelmi tények nem mondanak ellent. A Balkán törökösítése jóval a hódoltság ideje előtt folyamatban volt. Mikor a török félhold magyar területre is benyomult, hatalmának megszilárdítói, a katonák, gazdasági és adminisztrációs személyek, nem az anatóliai törökség köréből kerültek ki, hanem a balkáni törökökből és eltörökösített szláv népekből. Ilyen földrajzi és történelmi adottságok között a magyar területen és a balkáni terület azon részén, ahová kevésbé jutott el Isztambul hatása, kialakulhatott egy olyan török nyelv, amely némely vonásában különbözött az Isztambulban és Anatóliában beszélt török nyelvtől. Lényeges különbségek a birodalom rendkívül erős centralisztikus jellege miatt nemigen jöhettek létre. De, hogy volt valamelyes különbség a Magyarországon beszélt török nyelv és az istambuli vagy anatóliai török nyelv között, azt kutatásaim közben tapasztalnom kellett. Csak egy példát szeretnék bemutatni.

Oszmán-török jövevényszavainkat vizsgálva azt tapasztaltam, hogy néhány jövevényszóban a korábbi *u* hang helyén *o* hang jelenik meg olyan szavakban, amelyeknél a mai isztambuli törökben *i* hangot találunk. Ilyen szavaink pl. a *szandok* 'láda', amelynek korábbi oszmán-török alakja *sandüq*, mai isztambuli alakja pedig *sandiq*. Ilyen továbbá a *kalabalok* 'tömeg, tolongás' és *árpaloq* 'a jövedelemnek egy bizonyos fajtája', amelyeknek korábbi oszmán-török alakjai *qalabalüq* és *arpalüq*, mai isztambuli alakjai pedig *qalabaliq* és *arpaliq*. Ilyen *o* hang mutatkozik továbbá ebben a szóban *arzoál* 'kérvény, beadvány', amelynek korábbi oszmán-török alakja *arzuhäl*, mai alakja pedig *arzihäl*.

A nyelvemlékeket megvizsgálva hasonló jelenséget tapasztaltam Balassa Bálint török verseiben és Bartolomeus Georgievits török nyelvű munkáiban. Balassánál pl. ilyen adatokat találtam: *dzsanom* 'lelkem', *hanom* 'hölgy', *budzsagonda* 'a sarkában' (Németh Gyula, Die türkischen Texte des Valentin Balassa. Acta Orient. Hung. II. 54 l.). Georgievitsnél pedig: *baloq* 'hal', *alton* 'arany', *čaroq* 'harisnya', *qalon* 'vastag', *babamoz* 'atyánk', *adamlaron* 'embereknek a', *smarladoq* 'rábíztuk valakire', *sagloga* 'az egészségnek' stb. (W. Heffening, Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits. Leipzig 1942. DMG. 50. l.).

Tudomásom szerint ez az *o* hang az említett két nyelvemléken és a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavain kívül a régiségben másutt nem mutatkozik. Figyelembe véve azt, hogy B. Georgievits magyarországi horvát ember volt, aki török nyelvű munkáit Nagyváradon készítette, úgy látszik, hogy itt egy olyan hangjelenségről van szó, amely a XVI. és a XVII. században a magyarországi, illetőleg északnyugat-balkáni török nyelvre volt jellemző.

Az elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze: A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak átadói elsősorban az északnyugat-balkáni területen meglepedett törökök és eltörökösített szlávok voltak. Az a török nyelv, amit a Balkán északnyugati részén és a magyar hódoltsági területen beszéltek, bizonyos jelenségeiben már ekkor különbözött az istambuli és anatóliai török nyelvtől. Ennek a regionális török nyelvnek a leszármazottja a nyugat-balkáni török nyelvjárás, amely az isztambuli török hatástól földrajzilag elszigetelve századok folyamán is megőrzött bizonyos régiségeket.

A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak a vizsgálatában tehát igen fontos szerepe van a nyugat-balkáni török nyelvjárás ismeretének. Minden olyan eredmény, amely a balkáni török nyelvjárásokra vonatkozik, egyben jövevényszavaink kutatását is elősegíti.

RÁSONYI LÁSZLÓ

NÉMETH GYULA akadémikus vállalkozása igen nagy jelentőségű, sok területen fog eredményt hozni, de nagyon sokoldalú munkát is igényel. Amikor a balkáni török nyelvjárásokról, azok történeti előzményeiről van szó, talán érdemes lenne összegyűjteni azt a tulajdonnévi anyagot is — helyneveket —, amelyek nem csupán vokalizálatlan és nehezen használható török oklevelekben maradtak fenn, hanem nyugati — latin, olasz nyelvű — oklevelekben is. Utalok itt például — ha jól emlékszem — az Acta Bulgariae Historica Ecclesiastica XVII. századi okleveleire, melyekben *Selčikovo*, *Harmanliye*, *Kalčiye*, *Karamanovo* stb. helynevek találhatók.

A magyar nyelv délszláv közvetítésű török jövevényszavainak a kutatása szempontjából, azt hiszem, érdemes figyelembe venni ELEZOVIČ nemrég kiadott hatalmas oklevélpublikációját, a Turski Spomenici köteteit is. Utalok a ruméliai cigány nyelvre is, amelybe sok török szó került át, elsősorban PASPATI könyvére, akármilyen régi is az.

Még valamit: amikor balkáni és anatóliai nyelvjárási speciális közös vonásokat látunk, esetleg arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a két terület ethnikai képét a XIV. századtól kezdve igen nagyméretű telepítés alakította ki. Nemcsak a kisázsiai törökség áramlása indult meg a Balkán felé (ennek motívumairól KÖPRÜLÜ, Les origines de l'empire ottomane), hanem tömegesen telepítették a meghódított Balkán szlávjait is Kisáziába. Ezek eltörökösödtek ugyan, de a szimbiózis nyomai a kisázsiai tájnyelvekben — szókincsben, talán az artikulációs bázis alakulásában is — fennmaradhattak. Ha a Söz Derleme Dergisiben összegyűjtött nyelvjárási szókincset nézzük, abban szláv eredetű szavakat is ugyancsak látunk, olyanokat, melyek csak egy-egy kisebb területen honosak.

HAZAI GYÖRGY

NÉMETH GYULA akadémikus előadásához három vonatkozásban szeretnék hozzászólni. Először a bulgáriai török nyelvjárások további osztályozásának problémáival, másodsor a NÉMETH GYULA által vázolt nyelvjárási felosztásnak a balkáni nyelvek török elemei kutatása szempontjából való jelentőségével szeretnék foglalkozni, végül pedig a kérdésnek egy szlavisztikai vonatkozású problémáját szeretném érinteni.

NÉMETH GYULA nyolc, lényegbe vágó, külön nyelvjárási karaktert formáló kritérium alapján, a balkáni török nyelvjárásokat két nagy csoportra, a keleti és nyugati nyelvjárások csoportjára osztotta. A felsorakoztatott nyelvi anyag világosan mutatta, hogy ezt a nyelvjárási felosztást a nyelvjárások további elkülönítésénél állandóan szem előtt kell tartanunk.

A balkáni, különösen a kelet-bulgáriai török nyelvjárások osztályozásának kérdésével a turkológiai irodalom eddig is foglalkozott. Korábban

T. KOWALSKI és N. K. DMITRIEV, viszonylag kevesebb anyagra támaszkodva igyekezett a legfőbb nyelvjárási csoportokat elkülöníteni. 1954-i gyűjtőútunk alapján azonban módunkban van ezeket a felosztási kísérleteket részben kiegészíteni, részben korrigálni.

A kelet-bulgáriai török nyelvterület több határozottan megkülönböztethető nyelvjárási körzetre oszlik. Ezek közül az első a T. KOWALSKI által leírt deliormáni, a második a rodopei (Kirdzsali és Momcsilgrád vidéke), a harmadik a dobrudzsai nyelvjárás-terület, amelynek gagauz nyelvjárásai azonban igen nagy hasonlóságot mutatnak a negyedik, az ún. központi nyelvjárás-terület, a Plovdiv—Kazanlik—Szliven—Burgasz vonalban elhelyezkedő török szigetek nyelvjárásaival. Ezek a nyelvjárási határok azonban már korántsem olyan élesek, mint a keleti és nyugati nyelvjárások közötti választóvonal, s elkülönítésük csak ennek az alapvető felosztásnak szem előtt tartásával nyer értelmet.

Hozzászólásom második részében a NÉMETH GYULA által meghatározott nyelvjárási felosztásnak a balkáni nyelvek török elemei kutatásának szempontjából való jelentőségével szeretnék foglalkozni.

A kelet- és nyugat-balkáni török nyelvjárásokat elválasztó határvonalat fontos választóvonalnak tekinthetjük a balkáni nyelvek török jövevényszavainak megítélése szempontjából is. A választóvonalról keletre eső területen (a bolgár nyelvterület jelentős része) ugyanis a keleti török nyelvjárások, a nyugati területen pedig (a bolgár nyelvterület kis része, továbbá a szerb-horvát és az albán nyelvterület) a nyugati török nyelvjárások szolgáltak a kölcsönzés alapjául. Így a bolgár nyelv török jövevényszavai, összehasonlítva a szerb-horvát és albán nyelv török jövevényszavaival, sokkal kevesebb archaikus vonást mutatnak fel, s világosan tanúskodnak arról, hogy e kölcsönzések alapjául az isztanbuli köznyelvhez közelálló kelet-bulgáriai török nyelvjárásokat kell tekintenünk. A szerb-horvát és albán nyelv török jövevényszavaiban megőrzött néhány archaikus sajátosság, továbbá néhány, a nyugati török nyelvjárások neológizmusa alapján magyarázható jelenség viszont arra utal, hogy itt a kölcsönzés alapjául a Balkán félsziget nyugati részén beszélt regionális török nyelvet kell tekintenünk.

Hozzászólásom utolsó részében a bulgáriai török nyelvjárások osztályozásának néhány bolgár vonatkozására szeretnék kitérni.

A szlavisztikai irodalomból közismert tény az, hogy a bolgár nyelvjárások két nagy csoportra, a keleti és nyugati nyelvjárás-csoportra különülnek el. E felosztás legfőbb kritériuma az óbolgár *ě* (ä) hangnak a nyelvjárásokban való képviselete. A két nyelvjárást elválasztó határvonalat, amely a Vit folyó torkolatától kiindulva hozzávetőleg észak—déli irányban szeli át Bulgáriát, a bolgár dialektológiai irodalom a „jaty-határ” néven ismeri.

A bolgár nyelvjárások ilyen értelmű osztályozása több mint száz éves múltra tekinthet vissza, s ezen idő alatt, noha a kérdés kapcsán számos vita zajlott le, a bolgár nyelvtudomány hagyományosan elfogadott tételévé vált. A kérdés tanulmányozása és vitája a felosztásnak főleg azt a gyengeségét hozta napvilágra, hogy ez az osztályozás egy kritériumra van alapozva, a felhozott többi kritérium már korántsem általános érvényű, s az e kritériumokat követő izoglosszák nem mindenütt követik a jaty-határt.

A bolgár nyelvjárás-kutatás e kérdésének tanulmányozásához a bulgáriai török nyelvjárások tanulmányozása is esetleg számba jöhető adalékokat

adhat. A NÉMETH GYULA által megjelölt török nyelvjárási választóvonal meghatározásához viszonylag kevesebb nyelvjárási felvétel állt rendelkezésre, s ezért annak pontos meghatározása nagyobb nehézségekbe ütközik. A választóvonal tanulmányozásánál szembetűnő azonban az, hogy az a jaty-határ vonalát megközelíti. A két nyelv, a bolgár és a török alapvető nyelvjárási határai megközelítőleg egybeesnek.

A két nyelvjárási választóvonal vizsgálatánál feltűnik, hogy a nyelvjárási határ kialakulásánál milyen jelentős mértékben kell a külső természeti és gazdasági tényezők befolyásával számolnunk. A nyelvjárási választóvonal különösen Dél-Bulgáriában élesen elhatárolja azokat a területeket, amelyek bizonyos mértékig elszigetelődtek a keleti medencék élénkebb forgalmától, s távolabb esve a nemzetközi kereskedelmi útvonalaktól, a török uralom idejében nem eléggé kapcsolódtak be a birodalom gazdasági vérkeringésébe. Valószínű, hogy ezek az érintkezéskori nehézségekből adódó gazdasági tényezők szintén a nyelvi elkülönülés irányában hatottak. A két nyelv szinte azonos nyelvjárási fejlődésének okát és magyarázatát feltehetőleg ezekben a tényezőkben, a természeti környezet megszabta érintkezéskori nehézségekben és az ebből adódó gazdasági következményekben kell keresnünk.

A két különböző nyelv nyelvjárási határainak, jellemző izofónjainak ez a feltűnő egybeesése adalékokat szolgáltat a nyelv fejlődésére ható külső tényezők vizsgálatához, amelyek jelen esetben azonos fejlődést, azonos nyelvjárási elkülönülést eredményeztek mindkét nyelvnel.

FEKETE LAJOS

NÉMETH GYULA akadémikus most bemutatott értekezésében megállapította, hogy a Balkán-félsziget török nyelvjárásai két nagy területre: egy nyugatira és egy keletire oszlanak, s ezeken belül több kisebb nyelvjárás-terület van, amelyeket még tulajdonképpen nem ismerünk, s hogy a dialektológiai kutatás kapcsolatban van településtörténeti kutatással. E megállapításhoz kapcsolódva, felszólalásomban nem a dialektológiai kérdésekhez, hanem a balkáni török nyelvterület, illetőleg török nyelvi szigetek kialakulásának kérdéséhez szólok, az itteni törökség megtelepüléseinek körülményeit fogom vázolni, és azt fogom kutatni, hogy a történettudomány tud-e olyan forrásokkal szolgálni, amelyek a török lakosság megjelenését a Balkánon tüzetesen megvilágítják.

Emlékezve és emlékeztetve arra az eléggé ismeretes tényre, hogy a török nyelvű forrásokat, nevezetesen a levéltáriakat a török hatóságok szinte a legújabb időkig szigorúan elzárva tartották, és hogy ennek következtében a levéltári források feltárása és megismerése nem haladt abban a mértékben, mint a kevésbé tilalmazható nyelv kutatás, a kérdésre igenlő választ nem lehet könnyen adni. De huzamosan gondolkodva a kérdéstről, és átgondolva a már ismert iratpublikációk anyagát, nem látszik céltalannak és értelmetlennek, hogy a kérdéssel ebből a szempontból foglalkozunk.

A balkáni török nyelvtömbök és szigetek nem egyszerre jöttek létre, hanem hosszabb idő folyamán, hozzávetőleg háromszáz esztendő alatt, a XIV—XVII. században alakultak ki, mégpedig főképpen rendszeres telepítés útján. A rendszeresen, tömegben betelepített egyéneknek kívül bizonyára sok szórványos önkéntes odavándorló is volt, de a szórványosan odavándorlók már a második

emberöltőben beolvadtak az ott képződött nagyobb egységbe, s nyelvjárások kialakulására csak beolvadásukkal adtak alkalmat. A meglevő nyelvtömbök és szigetek kialakulása terén tehát az a kérdés érdekel bennünket, vajon a tömeges, irányított telepítésekre vannak-e megbízható forrásaink, esetleg levéltári adataink.

Azt senki nem vonhatja kétségbe, hogy a török uralkodóház, az Oszmán-dinasztia, amely a török birodalom rendszeres és szakadatlan terjeszkedését sokszor változó kormányaival is kereken háromszáz éven át egységesen irányította és biztosította, s ennek céltudatos és maradandóan agresszív szervezete a maga megmaradása és további terjeszkedése érdekében a telepítést mint kormányzati eszközt igénybe vette. Az oszmán-török kormányok elég tanulmányosak voltak ahhoz, hogy a telepítést mint fontos kormányzati akciót az előttük járóktól eltanulják (erre sok példát ismerhettek), vagy elég okosak, hogy maguk kitalálják. Az ő hatalmuk a Balkánon az ott talált lakosságra nem támaszkodhatott, mert az etnikumban és vallásban nekik idegen, és velük ellenséges volt; itteni újonnan szerzett támaszpontjaik körül a saját népükből kellett megbízható tömböket kialakítaniok, s a fontosabb hídfőállásokat és őrhelyeket saját népükkel kellett megszállaniok. Nem is lehet elképzelni, hogy például a gallipoli átkelőt mindjárt az első átkelés alkalmával csak katonák szállták volna meg; ott ún. polgári lakosok is azonnal megtelepedtek, részben mint iparosok, kalmárok, a katonák családtagjai, akik a katonákat önkéntesen kísérték, részben mint tömegben odavezényelt emberek, akik katonai szolgálat nélkül is erősítésére voltak a katonai szolgálatban állóknak. És szükségszerűen ugyanez történt az innen vagy 200 km-re fekvő Edirnében (Drinápolyban) is, amikor azt a törökök, alig néhány évvel Gallipoli megszállása után elfoglalták és gyorsan fejlődő országuk fővárosává tették. Az Oszmán-ház udvara századokon át katonai táborhoz volt hasonló, már a XIV. század közepén is nagy tömeg udvari népet és hadi népet kapcsolt magához, s az Oszmán-házi uralkodók Edirnében székelve bizonyára már a legelső időben, szinte még az akkori hadműveletek napjaiban, és később is sorozatosan tettek intézkedéseket avégett, hogy az Edirne felé néző, hadászati szempontból fontos hágók és folyami átkelők birtokát biztosítsák, és azt a katonai magvat, amely előbb Gallipoli körül, és később Edirne körül kialakult, erősítsék és szélesítsék. Gallipoli és Edirne körül alakultak ki tehát az első török lakótelepek, mai témánk terminológiájával az első török nyelvszigetek; s mivel Edirne ebben a korszakban közel száz éven át a török birodalom fővárosa és uralkodójának székhelye volt, Edirne körül e száz év alatt jelentős török lakosság verődött össze. Eszerint korábban volt edirnei dialektus, mint istambuli, amint ezt dolgozatának történelmi részében az előadó is kiemeli.

Ha a dialektusok egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, az a megállapítás sem lehet érdektelen, hogy a Gallipoliban és Edirnében letelepített családokat a törökök csak Kisásziából hozhatták, természetesen ennek csak azon tájairól, amelyek már birtokukban voltak. S amennyire a török birodalom ekkori keleti határát ismerjük, ismerjük azt a területet is, amely az ekkori telepítés népanyagát szolgáltatotta.

A XV. század közepén, Bizánc elfoglalása után megint előállt annak a szüksége, hogy a törökök egy nagy kiterjedésű és népes város lakosságának népi és vallási összetételét megváltoztassák, és ezt ismét nem lehetett másképp csinálni, mint telepítéssel. Hogy Nagy Konstantin városából hogyan lett Istambul, hogy Istambul török-mohamedán lakossága irányított telepítés

által verődött össze, arra írott forrásokból származó adatokat és közvetett adatokat (isztanbuli topográfiai elnevezéseket: Aqsaray, Belgrad stb.) egyformán bőségesen tudunk idézni.

Elbeszélő kútfőkben és leírásokban, pl. Evliyā Čelebi írásaiban olyan adatokra is rábukkanunk, amelyek egy mellékes fekvésű balkáni vidék betelepítésére vonatkoznak, megadva a telepítés elrendelőjének a nevét s ezen keresztül vagy éppen közvetlenül a telepítés korát, idejét is (pl. Evliyā Čelebi Nikápoly tájékát leírva megmondja, hogy erre a vidékre Mihāl oğullari telepítettek törököket). Ezek a mellékesnek látszó megjegyzések nagyon értékesek lehetnek. Mivel a birodalom keleti határvonalának változásait általában ismerjük, e szüksézávú adatokból meg tudjuk jelölni azt a határvonalat, amely bizonyos települések emberanyagának kiemeléséhez szintén határvonalul szolgált.

További kérdés, hogy ezekhez az általánosságban szóló adatokhoz csatlakozik-e közvetlen és részletes írásbeli forrás.

Mint már jeleztem, erre végleges választ adni nem lehet, mert ha a források nem ismerése miatt ma még nincs adatunk, idővel lehet.

Máris hivatkozhatunk a tartományi törvénykönyvekre, a qānūnuāme-kra, mert ezekből az utolsó évtizedben sokat ismertünk meg, pusztán Ö. L. BARKAN könyvéből 107-t, s ezek közül vagy 20 balkáni területre vonatkozik. Ezekben rájá-sorban levő törökökről, tehát falulakó parasztokról és yörükökről sokszor van szó. A *yörük* szó hangzásában maguk a törökök is bizonytalanok. Ö. L. BARKAN könyvében vagy hússzor *yörük*nek írja a szót, könyve mutatójában ezeket az adatokat *yürük* szó alatt adja, későbbi dolgaiban újból *yörük*nek mondja ezeket a nomádokat. Abban azonban a török kutatók megegyeznek, hogy a *yörük* gyűjtőszó, sokféle nomádot jelölő megjelölés; de szűkebb kör mint a török, tehát nyelvészeti és nyelvjárás-kutatási szempontból értékes adat.

A yörüköknek valószínűleg nagy szerep jutott a Balkán félsziget betelepítésében, főleg abban az időközben, amikor Kisázsia keleti részének lakosságával az oszmán-törökök még nem rendelkeztek. Áttelepítésüknek egyrészt az a magyarázata, hogy a jörükök a nekik szánt katonai feladat ellátására alkalmasnak látszottak, másrészt, hogy eltávolításuk korábbi lakhelyükről és bizonyos fokú szétszóródásuk fegyelmetlen viselkedésük miatt a központi hatalomnak érdeke volt, és áttelepítésük gazdasági zavart nem idézett elő. Levéltári források is megjelölik ezek tömege balkáni lakóhelyét (Vize, Gallipoli, Szófia, Janbolu, Naldöken, Silistre kerületekben), FARUK SÜMER pedig egyik cikkéhez csatolt térképen megrajzolja az anatóliai yörükök keleti határát, s ezekből az adatokból máris lehetőség nyílik arra, hogy a balkáni törökség térképének színfoltjait gazdagítsuk és magyarázzuk.

Hivatkozhatunk továbbá nyomtatásban megjelent török tanulmányokra, amelyek településtörténeti kérdésekkel foglalkoznak, — történetesen társadalomtudományi és gazdaságtörténeti célkitűzéssel. Idézem Ö. L. BARKAN és FARUK SÜMER tanulmányait az isztanbuli egyetem gazdaságtörténeti kara folyóiratában, továbbá más helyeken (Ülkü, Belleten). Ezek az értékek szólnak bizonyos telepítésekről, s a telepítésnek (*sürgün*) két válfaját különböztetik meg: az olyant, amelyet büntetés gyanánt hajtottak végre, és az olyant, amelyiknek ilyen jellege nem volt. Idéznek egy telepítési rendeletet, és azt közlik is. Ez a rendelet, korábbi telepítési műveletekben szerzett gyakorlattal és ismeretekkel, dicséri a betelepítendő vidék nagyszerű klímáját,

az ottani föld termőerejét, hogy 50—60-szoros magot ad, hirdeti a két évi adómentességet és az „egyéb kedvezményeket”, s amikor a kívánt eredmény mégsem jött létre, egy újabb rendelet bizonyos közigazgatási egységekben az adófizetési céllal nyilvántartott családok 10%-át rendelte ki áttelepülésre. Ez az ügy Ciprus betelepítésére vonatkozik, mindjárt a sziget meghódítását következő esztendőből, 1572-ből való, ami annak bizonyítéka, hogy ilyen kérdésekben az illetékesek azonnal intézkedtek.

Ezek a tanulmányok nem rendszeres okmánytárak, de hivatkoznak levéltári iratokra s elvétele közölnek is ilyeneket (pl. olyanokat is, amelyek bulgároknak kisázsiai területekre való telepítésére vonatkoznak). Ilyen problémákat a török kutatók már látnak vagy sejtenek, és nem lehetetlen, sőt remélhető, hogy a török levéltárakból fognak olyan iratok előkerülni, amelyek a most tárgyalt nyelvészeti kérdés megoldásához aktaszerű bizonyítékot nyújtanak.

